

ИСТОРИЧЕСКИ ПОГЛЕД КЪМ ПРОТЕКЦИОНИЗМА В БЪЛГАРИЯ И РУМЪНИЯ. ПРОТЕКЦИОНИСТИЧНИТЕ ТЕОРИИ НА МИХАЙЛ МАНОЙЛЕСКУ (1891-1950) И КОНСТАНТИН БОБЧЕВ (1894-1976)

Направен е сравнителен анализ на две оригинални теории за международната търговия и протекционизма, възникнали в България и Румъния между двете световни войни, като продукт на специфичната стопанска среда, както и на разпространението на икономическите идеи, идващи от икономически развитите страни. Става въпрос за теорията на всеобщия протекционизъм, базиран върху идеите за национална производителност на Михайл Манойлеску (1891-1950), и теорията за международната търговия и производителните сили, представена от Константин Бобчев (1894-1976). Изучаването на двете теории дава възможност да се формулират интересни научни и чисто практически твърдения и идеи, които да ни помогнат да разберем пътищата и границите на едно самостоятелно развитие на периферните европейски стопанства. Както в миналото, така и днес и България, и Румъния, имат, общо взето, сходни проблеми – тези на догонващото развитие, на липсата на собствени капитали, тежко ограничение по линия на платежния баланс, зависимост от водещите сили в Европейския съюз и др. В този ред на мисли един поглед към „протекционистичното минало” на балканските страни носи нови възможности за осветляване на т. нар. парадокс Байрох (Bairoch paradox), който показва положителното влияние на протекционизма за икономическия растеж и който в определен смисъл противоречи на основните постулати на свободната международна търговия (Bairoch, 1999 [1993]; Vesuwe, Blancheton, 2011).

JEL: B3; F1; F5; N1

I. Въведение

На 5 ноември 1933 г. в 10:30 ч. в София в салона на Българската академия на науките на френски език проф. Михайл Манойлеску чете своят доклад

¹ Николай Неновски е от Университет за национално и световно стопанство, катедра “Финанси”, и Университет „Жул Верн”, Амиен, Франция.

² Пенчо Пенчев е от Университет за национално и световно стопанство, катедра “Политическа икономия”.

„Икономическото неравенство между народите“.³ Пред елита на българските икономисти, сред които е и проф. Константин Бобчев, по чиято покана идва в София, Манойлеску казва:

„Развитото от нас учение в съчинението ни „Теория на протекционизма и на международната размяна“ (Théorie du protectionisme et de l'échange international, Paris, 1929) разкрива грешките на свободната търговия и обосновава стопански противната политика – тая на протекционизма. В това учение ние изхождаме от един извънредно важен факт – различната производителност в разните клонове и области на производството. [...] Ясно е огромното неравенство между земеделие и индустрия. В Румъния трудът на 8 земеделци създава толкова ценности, колкото трудът на 1 индустриален производител, в България отношението е 1 към 10, 20. Тази различна производителност в индустрията и земеделието създава едно грамадно неравенство между индустриални и земеделски страни, което се проявява в обмяна на стоки помежду им. Индустриалните страни разменят индустриални стоки, които те са произвели с единици труд, срещу земеделските произведения, произведени в аграрните страни с 10 единици труд. Това е едно стопанско владичество, на което индустриалните страни дължат богатството си. [...] Стремелжът на аграрните страни към индустриализиране е стремеж към премахване или поне намаляване на това неравенство. Това е един социализъм на народите, който е по-съществен и по-революционен от социализма на класите. И действително, индустрията дава богатство на цели народи, а земеделието държи в бедност също тъй цели народи. [...] Необходимо е прочее за всяка земеделска страна да се стреми към създаване на своя собствена индустрия. [...] Те не трябва да търсят чужд капитал, те трябва да изоставят и политиката на чуждите заеми, която ги води до стопанско подчинение и робство“ (СБИД, 1933, с. 680-684).

Манойлеску завършва с думите, които отекват в залата⁴:

„Ако продължава досегашното стопанско неравенство между народите, не може да се очаква по-добро бъдеще на света. Не само стопанското, но и политическото сътрудничество на народите не може да се основава вече на стопанското неравенство. Пътят към по-добро бъдеще е пътят на стопанското равенство между народите“ (СБИД, 1933, с. 684).

³ Същият ден е даден прием в румънското посолство от посланик В. Стойка в чест на румънския професор и сенатор, а в хотел „Балкан“ се състои вечеря, на която присъстват водещите български икономисти и представителите на двете български икономически дружества, министри и др. На 6 ноември М. Манойлеску е изпратен с влак до Русе, като с него пътуват Д. Мишайков, К. Бобчев, Ас. Чакалов и Н. Попов. Според спомени на самия Манойлеску по време на пътуването те активно са разговаряли за неговата теория, дискусия, провеждана на немски език, който явно е затруднявал румънеца (Manoilescu, 1993, 352). Манойлеску остава очарован от посещението си в България, смятайки го за едно от важните събития от неговия живот през 1933 г. За подробности вж. също СБИД (1933).

⁴ Тези, които познават залата на Българската академия на науките, знаят също, че всичко което се казва там, отеква, дори когато се изричат глупости.

Осем години по-късно българският икономист Константин Бобчев представя на публиката своя теория за протекционизма и международната търговия (в книгата си „Изследвания върху теорията на международната търговия”, Полиграфическа печатница, София, 1937), в която съвсем не в революционния стил на Манойлеску и върху различни концептуални основи, се опитва да покаже при какви условия протекционизмът би бил полезен за една страна.

Нашето изследване преследва няколко цели.

Първо, от позициите на развитието на икономическата мисъл да представи някои оригинални протекционистически идеи, възникнали в европейската периферия – в България и Румъния, като продукт на специфичната стопанска среда, както и на разпространението на икономическите идеи, идващи от икономически развитите страни. Икономическата мисъл на балканския регион не е добре изучена и не е достатъчно позната на западния читател.⁵

Интересът към практиката и теорията на протекционизма и стопанския национализъм периодично се събужда с нова сила, преди всичко по време на дълбоки стопански и социални кризи. Такъв е случаят и днес, когато в повечето страни се възраждат отдавна забравени или дълго време отричани теории и практики – тези на икономическия национализъм, на защитата на националните производства и най-вече индустрията. Вълната от протекционизъм и стопански национализъм тепърва предстои и тези процеси са неизяснени в рамките на теорията на европейската интеграция. Всички знаем, че колкото и парадоксално да звучи, теорията за процесите на дезинтеграцията не е развивана, макар в историята интеграцията и дезинтеграцията да са се срещали и редували с почти еднаква честота.

Второ, чрез сравнителен анализ на две оригинални теории за протекционизма, възникнали между двете световни войни в Румъния и България, съответно тази на Михайл Манойлеску (1891-1950) и на Константин Бобчев (1894-1976), е възможно да се формулират интересни теоретични и чисто практически твърдения и идеи, които да ни помогнат да разберем пътищата и границите на едно самостоятелно развитие на периферните европейски стопанства. Както в миналото, така и днес, и България и Румъния, имат общо взето сходни проблеми, тези на догонващото развитие, на липсата на собствени капитали, тежко ограничение по линия на платежния баланс, зависимост от водещите сили в ЕС, извън него и прочие. В този ред на мисли един поглед към протекционистичното минало на балканските страни носи нови възможности за осветляване на тъй наречения *парадокс Байрох (Bairoch paradox)*, който показва положителното влияние на протекционизма за икономическия растеж, и който в определен смисъл противоречи на основните постулати на свободната международна търговия (Bairoch, 1999 [1993]; Becuwe, Blancheton, 2011).

⁵ Вж. например интересната монография, проследяваща еволюцията на теории за международната търговия, в т.ч. и протекционизма в Италия, публикувана неотдавна от Bientinesi (2012).

И докато теорията на Михаил Манойлеску, която той сам нарича *Обща теория на протекционизма* и в цялостен вид за пръв път публикува на френски през 1929 г. („*Théorie du protectionnisme et de l'échange international*“, éd. Marcel Girard, Paris) е относително добре позната – тя е била рецензирана от основните специалисти в тази сфера почти веднага, а впоследствие е използвана в рамките на теорията на неравната размяна и на практиката на индустриализация в Латинска Америка, то книгата на Константин Бобчев, възникнала до голяма степен като реакция на тази на Манойлеску и неговото посещение в България през 1933 г. и публикувана на български през 1937 г., (*Изследвания върху теорията на международната търговия*, Полиграфическа печатница, София) не е била превеждана и е непозната на западния читател. Вярно е, Бобчев прави редица неуспешни опити и води продължителна кореспонденция с известни икономисти (Хаберлер, Робинс, Винер и др.) за издаване на тази книга (тя е била подготвена в превод на английски и немски), вярно е и че някои от неговите идеи са били излагани на немски и френски в различни доклади и изказвания, но все пак тази теория остава непозната. От значение е също да се каже, че освен водещи теоретици на международната търговия и политика в двете страни и участници в научните дебати от това време, Манойлеску и Бобчев в определени моменти директно са управлявали търговията на двете страни, автори са на основни митнически закони, закони за защита на националните стопанства и са участници в изработването на международните търговски договори и преговори.

Структурата на статията следва посочените задачи. В част 1 с цел да се разбере контекстът на появата на двете протекционистични теории е направен кратък обзор на историята на протекционизма в България и Румъния, както и на основните идеи и подходи към спецификата на развитието на стопанството в двете страни. В част 2 и 3 последователно са изложени теориите на Михайл Манойлеску и Константин Бобчев. В четвъртата част е представен сравнителен анализ на двете теории от гледна точка на родството с други теории за протекционизма и са посочени някои насоки за възможно полезно използване на редица теоретични и чисто практически идеи за днешната действителност.

II. България и Румъния: кратка история на протекционизма

Едно от най-интересните и комплексни съвременни изследвания на икономическия национализъм в Източна Европа, в т.ч. и на Балканите, е направено от Томас Дейвид (David, 2009), в което авторът разглежда протекционистичната политика като част от стопанския национализъм, преминал през три етапа: протонационализъм в рамките на Отоманската империя (1800-1870), когато митническата политика и протекционизмът не играят определяща роля; на либерален стопански национализъм след получаването на независимост (1860-1914), когато митническата политика има предимно фискални цели, а протекционизмът се осъществява преди всичко чрез насърчаване на индустрията; на чист стопански национализъм (1918-1939), когато се цели защита на националното производство и неговото развитие чрез отделяне на националното стопанство от външната търговия и

търсене на нови модели на развитие на стопанството. Именно през този последен исторически етап възникват и двете разглеждани теории.

Протекционистичните мерки и идеи в България и Румъния следват логиката на световното стопанство, но те носят и редица специфики, които освен крайната изостаналост са и плод конфликта между общите интереси и геополитическите ограничения, поставени от великите сили. Общите интереси са осъзнавани още преди Освобождението на България през 1878 г., когато сред някои от българските възрожденски дейци се обсъжда идеята за създаване на българо-румънска държава. Тези интереси налагат още след образуването на Княжество България да започнат преговори за строителство на мост на р. Дунав между България и Румъния. В резултат от намесата на великите сили и различни други фактори тази важна за търговията в региона идея се осъществи едва през 1954 г. (Пенчев, 2006). Интересно е например, че още през 1900 г. в първите години на новоучреденото Българското икономическо дружество (1895) Георги Данаилов лансира идеята за балкански митнически съюз, който да се противопостави на агресивната политика на Австро-Унгария (Данаилов, 1900), в който основните сили се предполага да бъдат България и Румъния.

Ще започнем обаче изложението постепенно и с Румъния, която получава стопанска самостоятелност дълго преди България и има определен опит с изграждането на своето национално стопанство.

1. Румънската външна търговия и търговска политика

Княжествата Влашко и Молдова, които образуват ядрото на по-късната румънска национална държава попадат под контрол на Османската империя през XIV-XV век. Те обаче никога не са напълно инкорпорирани в имперската стопанска и административна система и запазват редица свои институции. Към XVIII век местната християнска аристокрация контролира земята, която се обработва от зависими или крепостни селяни (Jelavich, 1983). След договора в Адрианопол през 1829 г. двете румънски провинции Влашко и Молдова получават определена стопанска независимост, вкл. и митническа, в рамките на васалитета към Отоманската империя, но за решителна стъпка във формирането на народното стопанство може да се говори едва след образуването на Румъния през 1859 г.⁶ Оттогава до 1875 г. се прокарват редица закони за защита на националната индустрия и митата се увеличават, а през 1864 г. се извършва аграрна реформа (преразпределяне на земите).

Опит за първа обща автономна тарифа се прави през 1874, но през 1875 г. след натиск Австро-Унгария налага подписването на търговски договор, който е крайно неизгоден за зараждащата се румънската индустрия, понеже в него се предвижда свободен внос на стоки (най-вече промишлени), произведени в

⁶ Историята на румънската търговска политика е описана в Vaicoianu (1904), Angelesco (1920), Filipesco (1930), Gheorghiu-Ciafi (1932), Madgearu (1939), а паричната реформа между войните в: Ionesco-Ivanof (1929), Gheorghiu (1930), Salamon (1934), Madgearu (1940), Blejan and al. (2009), Stoenescu and al. (2007); общо за балканските страни вж. Pasvolsky (1928) и David (2009).

Хабсбургската империя. Румънските земеделски стоки обаче били обложени с високи мита при вноса им в Австро-Унгария. Така на практика се затруднява както развитието на местна румънска промишленост, така и експортното ориентиране на земеделското производство. Този договор изтича чак 1886 г., след което се въвежда защитна тарифа с фискални и протекционистични цели. Следва митническа война с Австро-Унгария (приключила през 1892-1894 г.) и преориентиране на търговията на Румъния. Основен доставчик на индустриални стоки за Румъния става Германия, а румънските земеделски продукти се изнасят най-вече за Белгия, Германия, Великобритания и Франция. В тази логика първият сериозен опит за протекционизъм е тарифата на Costinesco от 1904 (1906), при което митата се вдигат от 10 на 15%. С този ход Румъния всъщност следва примера на съседните си велики сили – Русия, Германия и Австро-Унгария, които провеждат целенасочена протекционистична политика.

След Първата световна война според мирните договори територията на Румъния се увеличава тройно, а населението двойно. Това се дължи на присъединяването на Буковина, Трансилвания, Бесарабия и Южна Добруджа, което само по себе си сменя до известна степен структурата на румънското стопанство. Създава се петролната индустрия, която става водещ отрасъл, но изисква нови капитали и инвестиции в машини и технологии.⁷ През 20-те години на ХХ век относително бързо нараства производството в електротехническата промишленост, в металургията и в химическата промишленост (Кацаркова, 1989, с. 25). След период на инфлация и спекулативно създаване на многобройни акционерни дружества императивно се поставя въпросът за парична и финансова стабилизация, която с помощта на западни експерти, главно френски, и емисия на външен заем, се осъществява през 1929 г. Един от лостовете на тази стабилизация (тъй като липсват валутни резерви за покритие на паричната маса, златните резерви са конфискувани от болшевиките) е последователното прокаране на по високи митнически тарифи, започнали при Titulesco (1921), продължили при Brătianu (1924, 1926)⁸ и намерили своя завършен вид при Манойлеску (през април 1927 г.). Законът за митническите тарифи от 1927 г., подготвен и прокаран лично от Манойлеску, е не само решителна стъпка в посока към протекционистична защита, но той се базира вече върху теорията, която самият Манойлеску създава. Според тази теория индустрията става абсолютен приоритет на икономическата политика, отговарящ на новите реалности, и единствено тя може да повдигне общата производителност в страната. В края на 1928 г. след политическа смяна на власт идва Селската партия, а начело на икономическия

⁷ Filipesco (1930, с. 131).

	1914 (%)	1929 (%)
Зърно и производни	68.64	30.71
Петрол и производни	18.22	32.80
Дървесина и дървени продукти	2.73	14.74
Добитък	2.53	6.26

⁸ Братяну е автор на лозунга „Prin noi însine”.

и финансовия екип застава Вергил Маджеару, основният интелектуален конкурент на Манойлеску в икономическата област. Въпреки че Маджеару постепенно преодолява негативното си отношение към индустрията от миналото, той все пак рязко променя приоритетите в посока аграрен протекционизъм, а индустрията е разглеждана само като помощен инструмент за развитието на селското стопанство (например намаляват се митата за внос на селскостопански машини). Новата тарифа е прокарана на 1 септември 1929 г. Митата при Маджеару са по-ниски, по-умерени и като цяло се правят редица отстъпки от твърдата позиция на Манойлеску по отношение на препоръките на икономическия комитет на Лигата на нациите в Женева (през 1927 г.), изискващи либерализация на външната търговия. Както ще стане ясно от последващото изложение, цялата книга на Манойлеску е насочена срещу „духа на Женева (*l'esprit de Genève*)”⁹, крайно напомнящо днес за отношението на редица български и румънски икономисти към МВФ и Световната банка. От своя страна Маджеару се стреми да реши проблемите на балканските страни, свързани със значителния спад в цените на техните продукти, които той смята за водещи и спешни в рамките на преговори на сформирания Аграрен блок, чиито председател и водещ икономист е самият той.¹⁰ Разбира се, техниките на протекционизма включват и валутния контрол, по-късно различните видове компенсационни и клирингови схеми, с които се цели да се запазят валутните резерви и да се защитят редица национални производства (Кацаркова, 1989, с. 52-55). И България и Румъния ги използват активно и в определен смисъл почти синхронно. Законите за насърчаване на индустрията също са в тази посока.

2. Българската външна търговия и търговска политика

Обръщайки се към България, виждаме редица сходства, които се състоят в предимно земеделския характер на икономиката, в това, че основното производство и износът се състоят от зърнени храни, липсват промишленост и свободни капитали, съществува зависимост от вноса на чужди капитали и промишлени стоки и т.н. Между основните икономически и социално-политически характеристики на двете държави обаче има и сериозни различия, главно защото България получава политическа и стопанска самостоятелност по-късно, външнотърговската и политика е ограничена от Берлинския договор от 1878 г. (след Руско-турската война 1877-1878 г.) и т.н. По подобие на румънските княжества до 1859 г. България също е разделена – по силата на Берлинския договор част от страната получава автономия под името Княжество България, а другата част под името Източна Румелия – относителна независимост по отношение на Отоманската империя. За разлика от Румъния България трябва да претърпи структурни промени, но те не са свързани с териториално разширение подобно на румънското. През 1885 г. Източна Румелия се съединява с Княжество България, но войните, които страната води

⁹ Същият термин се употребява не само от Манойлеску, но и от Filipesco (1930, 159).

¹⁰ За конференцията в Стреза вж. също Чакалов (1933), а за тази в Лондон – Стоянов (1933). Според Н. Стоянов, участник в българската делегация, само между българската и румънската делегация има „съгласувано действие” относно исканията на аграрните страни.

в началото на XX век, не са успешни. Балканските войни от 1912-1913 г. завършват с договорите от Букурещ и Цариград през 1913 г., в резултат от които въпреки относителното разширение на териториите страната губи някои от най-развитите си стопански области. Житницата на България – Южна Добруджа, е заета от Румъния. С мирния договор от Ньой през 1919 г. приключва българското участие в Първата световна война. Страната е сред победените, което я поставя във външнополитическа и търговска изолация спрямо балканските ѝ съседи и спрямо великите сили победителки.¹¹

Още от началото на самостоятелното си стопанско и политическо развитие България е принудена да се съобразява с икономически и търговски условия, наложени ѝ от страна на великите сили. Първо, веднага след Освобождението през 1878 г. според чл. 8 на Берлинския договор (капитулациите) в продължение на 12 години, т.е. до 1890 г., България се задължава да запази митническия режим, който Турция е сключила с основните стопански центрове (Австро-Унгария, Германия, Русия, Франция, Англия, Италия и др.) от 1861/1862 г., и който се състои от 8% адвалорно мито при фиксиран ценоразпис и едностранно предоставяне на правото на най-облагодетелствана нация.¹² След Съединението (на Княжество България и Източна Румелия) през 1885 г. се появяват редица търговски неясноти по отношение с Турция. В очакване на изтичане на договорите на Турция обаче или на „падане на митническите окови през 1890“ (Чакалов, 1902, с. 89), още през 1887 г. започва подготовка за закон за митническата тарифа, който да следва принципите на тарифната война между Румъния и Австро-Унгария би трябвало ясно да покаже на правителството в София начините за защита на местното производство и за държавно подпомагане на промишлеността и селското стопанство. Категорично се отстоява тезата, че България трябва да облага чуждите вносни стоки “с такова мито, каквото нашите интереси, интересите на производителите ни и ония на потребителите ни, ни посочат” (Гешов, 1886, с. 131). Впрочем румънското влияние върху формирането на българската протекционистична политика от края на XIX век се вижда и в законодателните мерки за подпомагане на местната индустрия. Подготовката на първия български закон за насърчаване на местната индустрия в началото на 90-те години на XIX век става на основата на румънския закон по същия проблем (Гешов, 1899, с. 155).

Великите сили обаче не бързат да преговарят и да сключват договори, те настояват за още по-тежки условия за нашата търговия. Това води до подписването само на едногодишни и временни търговски спогодби при управлението на прозападната Народно-либерална партия на Ст. Стамболов

¹¹ Историята на българската търговска политика е описана от Данаилов (1900), Чакалов (1902), Scherbanoff (1909), СБИД (1911), Baldaci (1929), Gabenski (1933), Калинов (1935), Неделчев (1937), Bobtcheff (1939). За паричната стабилизация и валутния контрол вж.: Koszul (1932), Mollof (1934), RIIA (1936), Savadjiev (1939), Nenovsky (2006), Nenovsky and Dimitrova (2007).

¹² Със Сърбия, Турция и Румъния се прилагат други условия – 8% мито от вътрешните цени с 10% отбивка (отстъпка).

(1887-1894 г.). През 1894 г българското правителство предлага двугодишни договори и увеличение на митото от 8 на 15%, но се достига само до 10.5% след натиск на Австро-Унгария (тарифа в сила до края на 1996 г.). В крайна сметка през 1896 г. се подготвя проект за тарифа от 14% и на 12 март 1897 г. се подписва първият договор на страната с Австро-Унгария. В рамките на този договор се предлагат редица списъци от стоки, чиито тарифи варират от безмитна, 8, 10, 10.5, 12%, всички те с фискални цели. Митата са от 14, 16, 18, 20 и 25%, както и редица специфични тарифи за обувки и дрехи, имащи умерено протекционистичен характер. За тази умереност и дори ниски нива говорят редица факти, например неспособността въпреки 14% мито и приетия вече закон за насърчаване на националната индустрия (28 януари 1895¹³) да се утвърди производството на кибрит в страната, което впоследствие през 1905 г. се обявява за държавен монопол.

Митата и търговската политика на страната, както и при Румъния, са тясно обвързани с вземането на външни заеми (пример за това е сключването на заем от виенските банки през 1909 г.), когато се поставят условия и за характера на търговските потоци и митата. Например още от първите договори с Австро-Унгария се забелязва че вносът на капитали в България се съпътства с внос на машини, суровини и полуфабрикати от същата страна, като митата именно върху тези позиции са по-ниски, по-високи са при готовите изделия. Последните значителни промени на вноските мита са през 1904 г., когато те се повишават значително и от адвалорни вита се преминава към формиране на различни списъци.

След Първата световна война позициите на България на Балканите са сериозно разклатени. Страната е победена и това за дълго време определя основните насоки на външната и вътрешната ѝ политика. Основен принцип на българската външна политика става мирният ревизионизъм, който включва премахване на финансовите и други стопански ограничения на Ньойския договор (1919 г.), които са тежко бреме за икономиката на страната (Димитров, 1983, с. 5-20). България има тежки териториални и национални проблеми на практика с всичките си съседи, а освен това е изолирана до голяма степен от стопански, културни и политически контакти с влиятелните велики сили-победителки. Отношенията с Румъния не са най-напрегнатите, но Добруджанският въпрос допринася за липсата на доверие и за наличието на взаимно подозрение (Кузманова, 1989). Едва през 1930 г. двете страни подписват търговска спогодба в Букурещ, по силата на която те си признават взаимно правото на най-облагодетелствана нация (Кишкилова, 2003, с. 55-57). При това положение Румъния престава да бъде източник на протекционистки инициативи за българската стопанска политика.

С края на Първата световна война историята с отнемането на външнотърговската самостоятелност на България отново се повтаря. Според Ньойския договор (чл. 151, а също и чл. 147-150) страната се задължава да

¹³ Последвалите основни закони за насърчаване на индустрията са от 1904, 1925 и 1928 г. Вж. По-подробно обзорните изследвания на: Цанков (1909), Берахов (1927), Тодоров (1933), Яранов (1934).

запази за пет години довоенните мита (тези от 1904 г.), т.е. до 9 август 1924 г. През цялото първо следвоенно десетилетие България не провежда активна външнотърговска политика. Първият редовен тарифен търговски договор след войната е сключен през 1928 г. с Турция. В структурата на българския внос преобладават (над 54%) готовите изделия, основно фабрични, а в износа доминират селскостопанските суровини, най-вече зърнени храни и тютюн.

Чак на 11 април 1922 г. се приема нова външна тарифа (от две части - автономна и договорна), която определено е протекционистична, но все още умерена. Това съвпада с управлението на земеделците на Александър Стамболийски – първото радикално селско правителство на Балканите, но спазващо основните принципи на свободната търговия.¹⁴ Кабинетът на проф. Ал. Цанков (1923-1924 г.) прави по-решителни стъпки към премахване на свободната търговия с внасянето в XXI ОНС на законопроект за забрана на вноса на стоки, които не са от първа необходимост, който през март 1924 г. става закон. По време на правителството на Андрей Ляпчев митата се увеличават значително, приема се специален закон на 13 май 1926 г., а след това следват нови повишения през 1928 и 1930 г. Общо за периода според К. Бобчев митата се увеличават два пъти. Периодът 1926-1930 г. е период на прекален протекционизъм за разлика от предишния период (1921-1926 г.), който може да бъде наречен период на силен протекционизъм. Впоследствие след паричната стабилизация през 1928 г. и с настъпването на кризата през 1929 г., предизвикала рязко спадане на селскостопанските цени и трудности с платения баланс, подобно на Румъния, България рязко мобилизира механизмите на валутния контрол, компенсациите, клирингите и други валутни техники.¹⁵ Целта е да се съхрани фиксираният валутен курс и да се мобилизират ресурси за обслужване на външните дългове (голяма част от тях политически). Договорната политика на страната става самостоятелна едва на 9 август 1925 г. След преодоляването на редица препятствия България започва да сключва търговски договори с водещите икономически сили след 1931 г., но най-вече през 1933 г., най-важният от които е с Германия.

Що се отнася до развитието на протекционистичните идеи в двете страни, то те в общи линии се развиват в синхрон с динамиката на протекционизма в тях и следват възходящ тренд. Няма съмнение, че формирането на национално самосъзнание и идентичност имат своите стопански измерения, за което говори популярността на водещите западни протекционистични теории – тези на Лист и Кери, както и силното влияние на немската историческа школа, на старата а впоследствие и на младата немска школа (най-вече Шмолер), за да се стигне до голямата популярност на Вернер Зомбарт и Отмар Спан.¹⁶ Пример

¹⁴ За аграрните реформи от този период вж. Bouroff (1925), Bell (1977).

¹⁵ Вж. По-подробно: Tschkaloff (1939); Nenovsky and Dimitrova (2007).

¹⁶ За стопанския национализъм на Балканите вж. по-подробно: Pasvolsky (1928), Savadjiev (1939), Berend (2000), а общо за стопанския национализъм – Heilperin (1960), Boulanger (2006). Преобладаващата част от българските и румънските икономисти са учили в Германия, като са били студенти или са защитили докторати при водещите представители на немската икономическа мисъл (Бюхер, Шмолер и Зомбарт са били научни ръководители на много от водещите икономисти в региона).

за протекционистичния характер на икономическата мисъл е учредяването на Българското историческо дружество (БИД) през 1894/1995 г. с ясна цел да се работи за защита на националното стопанство (Бобчев, 1935).¹⁷ В това отношение е показателна първата фундаментална публикация за външнотърговската политика на страната в подкрепа на индустриалния протекционизъм, която е подготвена от младия тогава Георги Данаилов. Тя е обсъдена от БИД и в нея авторът активно използва идеите на Шмолер, Лист и Кери (Данаилов, 1900). Публикацията предизвиква и критичните контрастудии на Бончо Боев (1900, 1901), който е скептичен относно този тип протекционизъм – според него България ще бъде и трябва да остане земеделска страна. Б. Боев смята, че и Румъния трябва да остане селска страна, а румънската политика за поощрение на индустрията е крайно вредна и погрешна.

Както в Румъния, така и в България през този период се разгаря спорът за характера на българското развитие, или „индустрия или земеделие”, в който се включват почти всички икономисти и политици, и в общи линии е познат и на западните специалисти. В дебатите присъстват редица синтезирани елементи от марксистки, земеделски, и кооперативни теоретични тенденции, някои от които носят белега на оригиналността (особено в Румъния – К. Доброджану Геря (Constantin Dobrogeanu-Gherea), К. Степе (Constantin G. Stere), Тито Майореску (Tito Maiorescu), Николае Йорга (Nicolae Iorga), но също и идеите на някои българи като Александър Стамболийски и Янко Сакъзов).¹⁸ Впоследствие през годините на депресията и под влияние на италианската и германската практика се разпространяват доктрините на ръководеното стопанство, плановата икономика, автаркията, корпоратизма и други холистични теории.

В общ план, както споменава Томас Дейвид (David, 2009), през междувоенния период започва търсенето на нов модел на национално стопанско развитие, което става особено активно след настъпването на Великата депресия. Именно в този момент, характеризиращ се с нарастване на протекционистическите практики и появата на редица западни теории, в България и Румъния се правят интересни опити да се изградят нови теоретически концепции, отговарящи на проблемите на двете балкански стопанства. Две от тях без съмнение са на румънеца Михайл Манойлеску, появила се хронологично първа (през 1929 г.), и на българина Константин Бобчев (през 1937 г.). Разбира се, редица от идеите и на двамата автори могат да се открият в техни предишни публикации. Това се отнася особено за Бобчев, който още през 1933-1934 г. има вече оформени идеи за новата теория. Между другото тя се появява и като реакция на модела на Манойлеску, негов личен познат, който по покана на БИД (чийто секретар е Бобчев) чете две лекции в София през 1933, правят се негови преводи и т.н.

¹⁷ За развитието на българската икономическа мисъл вж. Nenovsky (2011), за румънската – Love (1990), Voatca (2005).

¹⁸ Bell (1977), Love (1990, 2009), Voatca (2005).

III. Михаил Манойлеску и теорията му за производителността

Теорията на протекционизма на Михаил Манойлеску (1891-1950), а също и неговите идеи и личната му съдба са добре осветлени както от румънските икономисти, така и от редица западни автори (например Bobulescu, 2003; Pohoată, 2007; Maneschi, 2008; Love, 1990, 2009). Тази теория е била приета критично от водещите западни икономисти от онова време, но по-късно Манойлеску става изключително популярен в Латинска Америка при изграждането на модел на развитие на третия свят (вж. например Love, 1990).

Манойлеску участва активно в изграждането на икономическата политика на Румъния, а определен технократски връх в неговата кариера е изработването на защитната за индустрията тарифа от 1927 г., за която стана вече дума, и която прераства в цялостна теория за индустриалния протекционизъм. Впоследствие тази протекционистична теория се вписва в модела за органично и корпоративно стопанство, което Манойлеску лансира в периода 1934-1940 г., и което сам авторът посочва (Manoilescu, 1934-1938). В този смисъл може да се твърди, че от самото начало на своята научна и практическа кариера, или поне от края на 20 те години на миналия век до края на живота си, в идеите и теориите на Манойлеску съществува ясна приемственост и връзка, чиято основа е теорията на протекционизма.

1. Теорията на Манойлеску – основни елементи

Основната задача е да се построи теоретичен модел на международната търговия, който да защити и да аргументира необходимостта от нов модел на стопанско развитие на периферните балкански страни. Въвлечен в теоретичните дебати и в практическата си дейност като министър (в авторитарното правителство на Авереску), Манойлеску категорично смята, че принципите за свободна търговия, проповядвани от Обществото на народите, или както той се изразява „духът на Женева”, са крайно вредни за Румъния, задържат нейното развитие и обслужват чуждите интереси. Неговата голяма амбиция е да разгроми теорията за сравнителните предимства на Д. Рикардо, която лежи в основата на фритредерските идеи. Това разгромяване трябва да стане обаче отвътре за мейнстрима, като се използват основните постулати от класическата икономическа доктрина, „да я победи на нейния собствен терен” (Manoilescu, 1931, с. 81). Такова е предложението на автора в излязлата в Париж книга през 1929 г. (впоследствие преведена на английски през 1931 г., на италиански, испански, португалски, а през 1937 г. – на немски), а в синтетичен вид и в речта му пред Общия съюз на индустриалците Румъния на 7 март 1929 г., публикувана паралелно на френски и английски през 1931 (Manoilescu, 1931) и преведена на български по случай неговото посещение в България през 1933 г. (Манойлеску, 1933).

По отношение на изложението в книгата подходът на Манойлеску наподобява метода на Маркс в „Капитала” „от конкретното към абстрактното, и обратно”. За това говорят и трите основни части на книгата му – Фактите (I), Теорията (II), Реалността (III). Манойлеску винаги тръгва от фактите, той е дедуктивист и емпирик.

Първо, той вижда, че Румъния и балканските страни са бедни и разликата между тяхното благосъстояние и това на развитите държави е огромна, което трябва да бъде поправено. Може да се предполага, че съществува неравностоен обмен между богатите и бедните страни, за което е виновна доктрината за свободна международната търговия и политика. Нужен е нов критерий при оценка на всяка външнотърговска политика. Този критерий трябва да обхваща не само размяната (външната търговия), но и производство, което става водещо, и да разглежда нацията и националния труд като водещи елементи. Този критерий – благосъстоянието, получава израз в нов конкретно измерим показател като „капацитет за покупателна способност на нацията” (*capacité de pouvoir d'achat*), и още по-конкретно в чистия национален доход (*revenu national net*). Неговият растеж е критерий за прогрес, а обратното – за регрес (Manoilescu, 1929, p. 290).

Но как да се максимизира този показател?

Оттук и второто твърдение на автора, също базирано върху емпирични наблюдения, е че основното средство може да бъде само нарастване на общото ниво на производителността на труда на балканските икономики (която е 3, 4 и дори 5 пъти по-ниска от развитите страни), дефинирана като „ценността на средното нетно производство, реализирано от един производител, т.е. от един производствен агент в течение на годината (Manoilescu, 1931, p. 6).

Как да се реализира това нарастване на общата национална производителност?

И тук трето, пак тръгвайки от фактите, авторът смята, че нарастването на общата национална производителност трябва да стане чрез промяна в нейната структура, т.е. като се увеличат секторите с висока производителност за сметка на тези с ниска. А кои са тези сектори? Ясно е, и това се вижда от фактите, че с висока производителност е индустрията, а с ниска – селското стопанство. Разликата, или т.нар. секторната ножица между тях е значително по-голяма при балканските и другите бедни страни (3-4 пъти). „Колкото една страна е останала по-назад в общокултурно отношение, толкова в нея производителността на индустрията е по-висока в сравнение с тая на земеделието, т.е. толкова по-значителен е контрастът между индустрия и земеделие” (Manoilescu, 1931, p. 11).

Следователно, за да се повиши общата производителност, е нужно да се повиши делът на секторите, чиято производителност е над средната, нужно е националният труд да се изкачва по стълбицата към по-висока производителност (Manoilescu, 1931, p. 18).

И накрая – как да стане това изкачване?

Ясно е – чрез митническа защита, която да защитава високопроизводителните сектори, т.е. индустрията. Митото на вносните индустриални стоки (или една субсидия за националната индустрия) трябва да компенсира диференциала в общата производителност с чужбина. Паралелно с това трябва да се свива и ножицата във вътрешната производителност, като секторите с производителност под средната ще се движат към тези над средната. Така секторната ножицата на бедните страни ще се свива и ще става подобна на

тази в чужбина. С времето обаче ще се отворят нови секторни ножици вече вътре в рамките на индустриалния сектор, което прави протекционизма едва ли не вечен механизъм. Протекционизмът носи бързи (още от първия ден) и видими ползи и той (защитената индустрия) не изисква жертви („той е без жертвен“), това е нещо ново в сравнение на модела на Лист¹⁹, където протекциите дават резултат в динамика и само при определени условия (Manoilescu, 1929, p. 85; 1931, p. 14, 22).

Така Манойлеску изгражда своя модел за вътрешни сравнителни предимства, базирани на производителността на всеки сектор и по-скоро на неговото разположение по отношение на средната за страната производителност. Този тип теоретични твърдения е в противоречие с теорията за сравнителните предимства, защото подреждането, йерархията на секторите е различна и на практика обърната, т.е. според двете теории специализацията трябва да е коренно противоположна. Затова Манойлеску отделя специално внимание на критиката на теорията за сравнителните предимства.

Първо, според него теорията на Рикардо не отчита качеството на труда (неговата хетерогенност), както и националния му характер, т.е. моделът на Рикардо не отчита дълбоките разлики между външната и вътрешната размяна (търговия). Докато индивидуалната печалба е статична, зададена, а националната печалба е динамична, може да се стигне до състояние, когато има положителна национална печалба при индивидуални загуби. „Печалбата на капиталиста е нещо повърхностно, това, което е дълбоко, е националната печалба (Manoilescu, 1929, p. 36).

Второ, докато в рамките на националната размяна трудът и създадената от него ценност остават в страната и се преразпределят между нейните граждани, то при международната търговия се получава загуба на национален труд за страните, където неговата производителност е по-ниска, и по същество става въпрос за нееквивалентен обмен (впоследствие Манойлеску се разглежда като предтеча на нееквивалентния обмен, вж. Love, 2011). Това е така, защото паричната размяна между две страни не отразява истинското съотношение на количеството на разменения труд, чиято структура е качествено различна от гледна точка на производителността. Ценността напуска страната тогава, когато се изнася благо, съдържащо нископроизводителен труд, за да се внесе благо, за чието производство се прилага по-високопроизводителен труд. Не парите, а производителността на труда е „истинската национална разменна монета“ във външната търговия (Manoilescu, 1929, p. 226). Или, както се твърди на друго място, истинската мяра е самият човек:

„Да, но с какво заплащаме ние внесените въглища? Плащаме ли ги ние с нашите пари или с нашите произведения? Ако ги плащаме с пари, черпени от един неизчерпаем фонд, разсъждението на Адам Смит можеше да има сила; но ние ги заплащаме с нашия труд. А как се измерва производителността на труда? Тя се измерва с разменната ценност, произведена от всеки индивид. Ако ние свеждаме всичко към човека, то е, защото той е същевременно мерило за производството и мерило за консумацията. Средната производителност на една страна

¹⁹ Наричан често „срамежлив протекционизъм“.

е самият коефициент на благосъстоянието на страната. Тая производителност на един работник в течение на една година характеризира целия стопански и социален живот на дадена страна. Когато тая производителност е висока, страната е щастлива: тя произвежда много и консумира много” (Manoilescu, 1931, p. 18-19). „Истинската мерна единица, с която се измерват усилията и резултатите на страните, това е човекът, който представлява едновременно производителя и потребителя” (Manoilescu, 1929, p. 160).

Всичко това води до нееквивалентна размяна от гледна точка на труда, защото при внос на въглища в Румъния и при износ на жито от страната и при необходим труд от 10 работника за машините и 20 за житото:

„[...] е нужен трудът на 20 работници в течение на една година, за да може да се произведе това жито и да се придобият в замяна тези скъпи въглища, които ние бихме могли да произведем в страната с труда само на 10 работници за една година” (Manoilescu, 1931, p. 20).

Манойлеску формулира по своеобразен начин закона, чието спазване трябва да залегне в основата на един нов модел на развитие на балканските страни:

„По-добре е да се произвеждат скъпо скъпи неща, отколкото да се произвеждат евтино евтини неща” (Manoilescu, 1929, p. 198).

2. Интерпретации на теорията на Манойлеску

Веднага трябва да кажем, че теорията на Манойлеску бързо става известна на водещите западни учени (привържениците на класическата и неокласическата школа). Като цяло те се изказват критично за нея – това личи от рецензиите на Винер (Viner, 1932), Кондлайф (Condliffe, 1933), Олин (Ohlin, 1931), Otto v. Mering (1933), Oulès (1934), а положителните рецензии са изключения, например Rasvolsky (1932), а по-късно – Kalecki (1938) и Hagen (1958).²⁰ Критично е посрещнат и в балканските страни, например от авторитета в аграрната и индустриалната икономика и външна търговия Gheorge Tasca (1937), а също и от двамата водещи български икономисти в областта на външната търговия Георги Свраков (1936 [1934/1935]) и Константин Бобчев (1933а, 1935а). Неотдавна Роксана Бобулеску и Джоузеф Лоув представиха задълбочен и изчерпателен анализ на теорията на Манойлеску, посочвайки основните и слабости, дискуссионни моменти и оригинални идеи (Bobulescu,

²⁰ Според Love (2011) Вернер Зомбарт също е имал положително отношение към тази теория и изобщо към идеите на Манойлеску. Самият Манойлеску в речта си в София споменава Зомбарт като един от малкото икономисти, имащи сходна с неговата теория за неравномерния обмен между индустриалните и аграрните страни, които получават доходи даром („so-zu-sagen gratis”) (СБИД, 1933, 682). Споменаването на Зомбарт в речта е показателно за марксисткия подход на Манойлеску, защото е известно, че в по-голямата си част теориите на Зомбарт стъпват и са видоизменения на базовите постулати на марксизма. Не случайно в своята знаменита критика на теорията на ценността на Маркс Е. Бем Баверк посвещава цяло есе, носещо ясното заглавие „Апологията на Вернер Зомбарт” (Бем-Баверк, 2002 [1896]).

2003; Love, 2009). В общи линии подобни са оценките и на други румънски автори (Pohoată, 2007; Maneschi, 2008). Като цяло те се свеждат до следното грешно разбиране за производителността, неотчитане на производителността на капитала, на наличието вътре във всяка страна на т. нар. „неконкуриращи се групи” и т.н., преди всичко от гледна точка на класическото и отчасти неокласическото учение за международната търговия.

Може ли да се каже нещо ново за теорията на Манойлеску, да се тълкува тя по нов начин?

Тук искаме да предложим една възможна интерпретация на тази теория, която в определен смисъл носи нови моменти и може да ни помогне да разберем вътрешната противоречивост на модела на румънския икономист. Тя ще ни послужи и за преход към теорията на Бобчев, която в концептуален и методологически план е противоположна на тази на румънеца.

Става въпрос за редица сходства (осъзнати от самия автор или чисто интуитивни) с трудовата теория за ценността и за експлоатацията, развити от Карл Маркс, които, както е известно, носят логически проблеми, както в сферата на отделна страна, така и при размяната между страните.

Ясно е, че за да се достигне до концепцията и доказването на нееквивалентния обмен и експлоатацията между отделните страни – задачи, които преследва в своята книга Михаил Манойлеску, е необходимо да се работи на значително по-дълбоко познавателно равнище от това на цените. Става въпрос за теоретични разсъждения на равнище ценност (евентуално трансфер на ценност, принадлежна ценност), трудова теория за ценността, производителност на труда, а също сравняване, съизмерване и агрегиране на различните видове труд и т.н. Именно на това равнище се намира и теорията на Манойлеску. Както е известно, Рикардо решава проблема със съизмерването на труда, като предполага твърдо установени отношения на заплатите между отделните видове труд. Таусиг (Taussig, 1921, 1927) прави редица стъпки в посока към по-реалистично отчитане на различната квалификация на труда, но остава в рамките на Рикардовото разбиране за трудовата теория за ценността.

Подобно на Таусиг Манойлеску подлага на съмнение реалистичността на Рикардовата теория от гледна точка на съизмерването на труда, но той следва друга линия на анализ и предлага друг тип решения за сравняване на различните видове труд, пак в рамките на трудовата теория на ценността. Макар и да не го споменава изрично, според нас Манойлеску търси решението в същата посока, която е предлагал Маркс, с всичките ѝ предимства и най-важното – с всичките ѝ грешки. За такова сходство говорят и самите амбиции на Манойлеску, който според Джоузеф Лоув, сравнява своето постижение с това на Маркс (Love, 2009), а както вече посочихме, в своята реч в София, Манойлеску заявява, че е открил „един социализъм на народите, който е по-съществен и по-революционен от социализма на класите” (СБИД, 1933). За определени елементи на сходство с марксизма говори и фактът, че в своята пионерна книга „Неравната размяна”, в която се противопоставя Марксовия закон за ценността в националната размяна на тази в международната размяна, Аргхири Еманюел изрично посочва книгата на Манойлеску като единственият

опит за цялостно изграждане на теория на протекционизма (Emmanuel, 1969, p. 37).²¹ Както е известно, представителите на теорията на нееквивалентния обмен (независимо от това дали са марксиста, или не) винаги са смятали Манойлеску за техен предтеча (вж. Love, 2009).

Карл Маркс решава въпроса за съизмерването на труда (и по този начин меренето на ценността) чрез своята концепция за двойствения характер на труда („Капитала”, Т. I). Според нея всички видове частен, индивидуален, конкретен труд се свеждат в крайна сметка до обществен, абстрактен труд, труд като разход на човешка енергия. По този начин продуктите на труда като потребителни ценности се свеждат до стоки, имащи разменна ценност.²² Въпреки отклоненията на цената от ценността във всеки конкретен случай движението на продуктите на труда (в резултат от търсенето и предлагането, разгледани в „Капитала”, Т. III), ставайки стоки, се разменят според количеството абстрактен труд или обществено необходимите разходи на труд за тяхното производство.²³ По този начин корените на разменната ценност и на ценността се намират в сферата на производството. Когато се увеличава производителността на труда, според Маркс се произвежда същата потребителна ценност със същата разменна ценност, в основата на която лежат разходите за труд („обществено необходимите разходи за труд”). Или според Маркс:

„Под „производителност” явно е, ние винаги разбираме производителност на конкретния полезен труд; в действителност това определя само степента на ефективност на производствената дейност, насочена към дадена цел в даден период от време. Полезният труд става по този начин по-голям или по-малък източник на продукти в пряка пропорция с растежа или намаляването на производителността. Противно на това обаче, промените на

²¹ Според Еманюел „[...] има една категория страни, каквото и да предприемат, каквото и да изнасят, винаги разменят повече национален труд за по-малко чуждестранен труд. Това е най-фундаменталният въпрос сред тези, на които ще се опитаме да отговорим” (Emmanuel, 1969, p. 50).

²² Така двойственият характер на труда се пренася в двойствения характер на стоката (разменна ценност и потребителна ценност), после вътре в разменната ценност (относителна и еквивалентна), след това между парите и стоките (парите се отъждествяват с еквивалентната форма) и т.н. като се следва диалектическият метод.

²³ Маркс си дава сметка за разликите в квалификациите на труда и решава този въпрос, като казва, че сложният (квалифициран) труд е прост труд, въздигнат в някаква степен, т.е. умножен с определен коефициент. Посочените две свеждания (конкретен към абстрактен и сложен към прост) са спорни и лежат в основата на многобройните критики, отправяни към Марксовата теория, като се започне от австрийската школа и знаменитата критика на Е. Бем Баверк. Като се остави настрана цялата проблематика, засегната от Бем Баверк, дори самото предполагаемо на процеса на свеждане, обществено по своя характер, съдържа в себе си процес на циркулярност, защото това свеждане не може да бъде друго освен чрез механизмите на пазара, на размяната, където вече има цени и пари. Или с други думи, вместо логически парите и цените да се появят след анализ на труда и ценността (което е базовата логика на Маркс), те се вклиняват в самото формиране на ценността при определяне на обществения „кристализиран” труд, при съизмерването на конкретните видове труд.

производителността нямат по никакъв начин въздействие върху труда представен в ценността. Доколкото производителността е характеристика на труда в неговата конкретна полезна форма, тя естествено престава да има влияние върху труда веднага щом се абстрахираме от конкретната му полезна форма. Така същият труд, изпълнен за същият период от време, винаги носи същия обем ценност независимо от колебанията на производителността на труда. Но той доставя различни количества потребителна ценност за равен интервал време; повече, ако производителността расте; по-малко, ако тя спада. Поради тази причина еднаквата промяна в производителността при нарастване на плодородността на труда, т.е. на количеството произведени потребителни ценности, произведени от него, води също до намаляване на ценността на този нараснал общ обем, ако съкрати общото количество работно време, необходимо за производството на тези потребителни ценности” (Маркс, 1976 [1867], р. 137).²⁴

Производителността на труда, подробно разгледана от Маркс в главите посветени на относителната, принадлежна ценност, е начин да се увеличи принадлежната ценност или експлоатацията на работниците при даден обем на труда и на работния ден, защото нейното нарастване води до производството на същия обем потребителна ценност с по-малко индивидуални разходи на труд, по-ниски от общественото необходимите. В този случай разликата в принадлежната ценност се присвоява от капиталиста и това е усилване на експлоатацията. Но в рамките на едно национално стопанство има свободно движение на труд и на капитал, което в динамичен план води до постоянно преодоляване и появяване на индивидуалните предимства, предизвикани от промените в индивидуалните производителности на труда. Може да се предположи също, че в рамките на дадено национално стопанство така създадената нова ценност в резултат от производителността на труда остава в рамките на страната, а при определени условия е възможно и преразпределение между отделните групи чрез механизмите на държавата.

Напълно различно стоят нещата в международната размяна, където Марксовия закон за ценността има друг начин на функциониране. Маркс не успява да развие проблематиката на международната търговия (макар и да предполага това в том V на „Капитала”), но редица негови последователи развиват неговото учение за ценността в международната размяна (Аргхири Емануел, Самир Амин, Шарл Бетелхейм, Кристиан Палоа и др.), и разбира се, с определени разлики, стигат до заключението, че в закона за ценността се наблюдава обърната причинност. Поради липсата на свободно движение на труд, а и при отсъствие на световна държава определящо при формиране на

²⁴ Същите текстове и с определени пояснения са включени от Маркс в *Критиката на политическата икономия* (Маркс, 2009 [1859]). Както е известно, динамиката на производителността на труда е водеща категория в марксистката икономическа теория и в концепцията на историческия материализъм (това може да бъде видно във всеки марксистки трактат по икономика, вж. например Mandel, 1986 [1962]). При всичко друго дадено, нарастването на производителността на труда води до икономи на ценност, защото се създава същата потребителна ценност с по-малка ценност (разходи на труд).

ценността е не производството, а размяната. В този смисъл водеща тук при формиране на цените се потребителната ценност, а не разменната ценност. Това, първо, затруднява формирането на международно необходими разходи на труд, и второ дори и такова формиране да съществува (когато националния труд се свежда към международния абстрактен труд), то принадлежната ценност остава в рамките на страната с по-висока производителност и няма никакви механизми да се преразпредели. По този начин се трансферира ценност от страните с по-ниска производителност на труда към тези с по-висока, първите са експлоатирани и играят ролята на работниците в модела на Маркс, а вторите са експлоататори и заемат позициите на капиталистите. Ясно е, че от позициите на дадена страна и дадена нация могат да се търсят начини за премахване на тази нееквивалентност на размяната и принципно (и пак при определени условия) и капиталистите, и работниците в рамките на дадена страна имат общ национален интерес. Той се състои в спиране изтичането на ценност и в повдигане на общото равнище на производителност. Така те ще произведат същия обем международни потребителни ценности с по-малко ценност, или което е същото – повече разменни потребителни ценности със същата ценност. Това е и моделът на Манойлеску, който смята, че в рамките на международната размяна зад еквивалентността на разменените потребителни ценности се крие нееквивалентна размяна на ценност и в крайна сметка на национален труд.

3. Математическо представяне на теорията

Математически моделът на Манойлеску може да се представи по следния начин. За да има еквивалентност, е нужно да има равенство между равнищата (агрегирани) на националните производителности (защото, както казва Манойлеску, производителността е „*la vraie monnaie nationale*” – Manoilesco, 1929, р. 226). В равенствата 1-6 са представени основните зависимости на модела на румънския икономист.

$$(1) q = \gamma_i q_i + (1 - \gamma_i) q_a$$

$$(2) q^* = \gamma_i^* q_i^* + (1 - \gamma_i^*) q_a^*$$

$$(3) q = q_a + (1 - \gamma_i)(q_i - q_a)$$

$$(4) q^* = q_a^* + (1 - \gamma_i^*)(q_i^* - q_a^*)$$

$$(5) (q_i - q_a) = \alpha (q_i^* - q_a^*)$$

$$(6) \gamma_i = \frac{1}{\beta} \gamma_i^*$$

Уравненията (1) и (2) описват агрегираните производителности на бедната земеделска (балканска) страна q и на богатата индустриална страна q^* (понататък винаги със * са обозначени богатите индустриални страни), като претеглени величини от производителността в индустрията и в земеделието, съответно с индекси i и a , а γ_i е теглото на индустрията в общата производителност. Уравненията (1) и (2) са трансформирани съответно в (3) и

(4). Важни са следващите две уравнения, които показват съответно отношението между отвореността на ножицата на секторните производителности в двете страни (5) и отношението на дела на индустриалния сектор (6). В уравнение (5), както споменахме, по изчисления на Манойлеску $\alpha > 0$ (и е между 2 и 3) и показва по-голямото изоставане на селското стопанство от индустрията в бедните балкански страни. Уравнение (6) от своя страна демонстрира изоставането на индустриалния сектор в дела на производителността (и което е сходно, в производството на национален доход), или $\beta > 0$.²⁵

$$(8) q^* > q$$

$$(9) (q_a^* - q_a) + \left(\frac{\beta}{\alpha} - 1\right) \gamma_i (q_i - q_a) > 0$$

$$(10) \frac{\beta}{\alpha} - 1 > 0$$

$$(11) \beta > \alpha$$

За да има еквивалентност на размяната между двете страни, е нужно равенство на нивата на националните производителности ($q^* = q$), което също означава равенство на разменените национални ценности ($v^* = v$). В действителност обаче според румънския икономист емпирично се наблюдава неравенството (8) ($q^* > q$), което би означавало, че бедните страни дават повече ценност, отколкото получават ($v^* < v$), защото ценността и производителността са обратно свързани (да предположим, пропорционално), или ($q^* = -v^*$) и ($q = -v$). Неравенството (8) е равносилно на (9) и става ясно, че за бъде изпълнено то, е нужно да е в сила неравенството (10) (защото останалите членове в (9) имат положителен знак), или $\beta > \alpha$. С други думи, изоставането на индустрията в земеделските страни да е по-голямо от изоставането в ножицата на цените.

Ясно е, че за да се обърне знакът на отношенията между производителностите (или ценностите), и да се движим към еквивалентност ($q^* = q$) и ($v^* = v$), е нужно ($\beta/\alpha - 1 < 0$), което означава в крайна сметка $\alpha > \beta$. Или с други думи, изоставането на дела на индустрията в бедните страни (α) да е по малко от изоставането на ножицата на производителностите. общата производителност (β). Тоест страната трябва да се стреми по всякакви начини да увеличи дела на индустрията в националното си производство. Това според Манойлеску трябва да стане чрез защитни тарифи, протекционизъм или чрез субсидии и преференциални кредити, т.е. мерки за насърчаване на индустрията. Така ще спре изтичането на ценност навън, процесите на експлоатация ще се

²⁵ Тук α и β са взети в рамките на двусекторен модел – земеделие и индустрия, но те могат да се построят и вътре в рамките на индустрията, между отделните нейни браншове, т.е. много-секторен модел – това изрично е подчертано от Манойлеску. В такъв случай построяването на общата агрегирана производителност става значително по сложно.

преустановят и ще се достигне ново равнище на равенство и справедливост между народите.

Както вече споменахме, много бързо водещите специалисти в областта на международната търговия виждат недостатъците на тази теория. Един от тях е активно въвличеният в практиката на международната търговия български икономист Константин Бобчев.

IV. Константин Бобчев и теорията за променливостта на производствените средства

Макар и не известен, колкото Михаил Манойлеску, Константин Бобчев (1894-1976) създава също толкова амбициозна и задълбочена теория за международната търговия и за протекционизма. Взети заедно, тези две теории представляват основните постижения и приноси на България и Румъния в теорията на международната търговия. Теорията на Бобчев е преведена на английски (от Асен Христофоров) и подготвена за печат, но никога не е издавана, което не означава, че не е била добре позната и оценена от специалисти в България и чужбина. Според някои от тях тя е значително постижение в световен мащаб (вж. например обзорната статия „Нови методи и нови идеи в политическата икономия” на Славчо Загоров през 1937 г., който поставя тази теория редом с другите световни постижения и нови идеи – на Кейнс, Леонтиев, Джоан Робинсън и др.).²⁶

1. Бобчев като критик на теорията на Манойлеску

Въпреки определени разлики въвличането на Бобчев в изработването на тарифната и търговската политика на България, както и в теоретичните

²⁶ На Загоров може да се вярва, както и да се разчита на неговата компетентност. Той е бил изключително подготвен икономист, директор на националната статистика, и може би единственият българин, публикувал в *Journal of Political Economy*. Подобни на Загоров са и рецензиите от другите водещи авторитети в тази област Асен Чакалов (1938) и Жельо Бурилков (1938), които също подчелтават оригиналността на теорията. По препоръка на Загоров Бобчев пише писмо до Оскар Моргенштерн с цел да се организира превод на книгата на Бобчев, както и с молба за среща на Бобчев с Моргенштерн във Виена (писмото е писано от 10 септември 1937 г. и се намира в личната кореспонденция на Оскар Монгерштерн както и ходатайството на Загоров до Моргенштерн, от 26 септември 1937 г.). Според сведения от архива на Бобчев той се отказва от издаването на книгата след разговор с Робинс, който го убеждава (!), че подобно съчинение няма да се приеме добре от либералните икономисти (фонд 279/1/40). Според самия Бобчев част от идеите му са синтезирани на немски в студията му в „*Weltwirtschaftliches Archiv*” (Bobtchev, 1938). По наше мнение основните положения могат да се открият също на немски в речта му относно пределите на индустриализацията в България, изнесена пред Германското дружество в София на 26 април 1938 г. (Bobtcheff, 1938a), както и в доклада му на френски (Bobtcheff, 1939). Теоретичните приноси на Бобчев, макар и добре познати на съвременните му български икономисти, на практика са забравени от по-късните марксистки изследвания върху историята на българската икономическа мисъл. Неговите виждания за международната търговия не са обект на внимание в основни публикации (Григоров, 1960, 167-181; Натан и др., 1973, с. 181-186). Това пренебрежение дори в родината му донякъде обяснява слабата популярност на идеите на Бобчев и зад граница.

дискусии, е сходна с тази на Манойлеску. Накратко, българинът учи в Санкт Петербург (1913-1915), в София (1915-1919 с прекъсване по време на мобилизацията) и Германия, Баден, Хайделберг и Фрайбург (1922-1924). На 26 юни 1924 г. защитава докторат в Фрейбург върху теорията за пределната полза на Р. Лифман (сравнявайки го с Менгер и Петражицки). Впоследствие специализира в Лайпциг (1929) и най-важното, през 1934-1935 г. по линия на Рокфелеровата фондация, работейки по проекта на своята книга, Бобчев прекарва в Лондон (Лондонско училище по икономика), Париж и Женева, където се среща с редица авторитети в областта на международната търговия (L. Robbins, Robertson, J.M.Keynes, R. Harrod, G.Haberler, Rappard, L.v.Mises, F.Oules, Piatier). Те му дават почти пълната картина за състоянието на идеите и теориите, както и на практиката в областта на протекционизма, в допълнение на добре познатите му немски автори. Впоследствие дълги години с малки прекъсвания К. Бобчев е високопоставен служител в Министерството на търговията, промишлеността и труда (1930-1943), член българския клон на Европейския митнически съюз (1931-1939), секретар на БИД, както и преподавател в Софийския университет (1926-1929; 1939-1947), Кооперативната школа (1925-1933) и др.

Константин Бобчев дълго обмисля своята теория от началото на 30-те години. Може да се каже, че тя е реакцията на теорията на Манойлеску, смятана от Бобчев за интересна и предизвикателна, но с редица фундаментални проблеми от чисто научно естество. Основните идеи от книгата са вече оформени през 1935 г., но Бобчев се стреми да интегрира най-добрите постижения на икономическата наука от този изключително интересен период. През 1934 г. К. Бобчев получава едногодишна Рокфелерова стипендия с цел да изучи практиката и теорията на протекционизма, което засилва впечатлението, че освен чисто научните и професионални интереси той търси целенасочено алтернатива на теорията на Манойлеску (посетил България през 1933 г.). Тази стипендия е възможност преди всичко да се запознае с англосаксонската теория и практика, както и с останалите либерални мислители (като Мизес, Хаберлер и Вайнер). Освен престоят на автора в Англия през 1934-1935 г., където той написва обзорната студия посветена на историята и теориите на митническия протекционизъм в страната (Бобчев, 1935), за неговата задълбоченост говори многобройната му кореспонденция с водещите специалисти в тази област, например кореспонденцията му с Хаберлер от 1935 г., в която се навлиза дълбоко в теорията на международната търговия.²⁷ За нас няма съмнение, че Бобчев е значително по-подготвен теоретично и по-информиран в областта на икономическата теория от Манойлеску, който въпреки голямата си икономическа култура все пак по образование е инженер.

Подобно на Манойлеску, Бобчев вижда необходимостта от изграждане на нова теория за международната търговия, различна от тази за сравнителните

²⁷ В архива на Бобчев в Националната библиотека „Св.Св. Кирил и Методий“ в София се пази архивно досие 279, където се намира кореспонденцията му с Л. Петражицки (279/5/78), W. Sombart (279/5/90-92; 44/1), G. Haberler (279/49/1-3), А. Билимович (279/11/1-2), L.v.Mises (279/32/1), а също с В. Ойкен, Лифман и др. (както и с водещите български икономисти, които не споменаваме).

предимства на класическата школа, която да отчете практиката на протекционизъм и стремежа към индустриализация на балканските страни. Макар и да не споделя идеите за експлоатация и нееквивалентен обмен, той е убеден, че стопанските взаимоотношения между нациите трябва да се поставят на нови основи, че те често не отразяват едно справедливо и хармонично разпределение на ползите и загубите от търговията, както и че тези взаимоотношения трябва да дават възможност за развитие на бедните страни, за увеличение на техния нетен доход.

Бобчев е убеден, че протекционистичната теория на Манойлеску е неуспешна защото, макар и да критикува Рикардо за предполагаемата хомогенност на труда, тя също в крайна сметка се гради върху трудовата теория за ценността, както и върху и неверни предпоставки за измерване и съпоставяне на производителността на различните видове труд. Още в годината на посещението на Манойлеску в България – 1933, където той чете две лекции (СБИД, 1933), К. Бобчев публикува обзорна статия върху теорията на румънския икономист (Бобчев, 1933). В нея излага своите забележки, общо взето, в светлината на отправените от други известни автори, за които стана въпрос (липса на теория за цените, използване на цените при статистическото пресмятане на добавената ценност, спорност на съставките на тази добавена ценност, липса на капитала при измерване на производителността, погрешно приемане на доходността за производителност, пренебрегване на ползите и загубите на потребителите, трудности при определяте на йерархията на отделните производства, наличие на неконкурентни групи вътре в страната и др.). Впоследствие критичните забележки продължават и в статията му „Протекционизъм и стопанска наука”, където той отбелязва, че никое от протекционистичните учения не е изградено върху нова теория за международната търговия, която да докаже негодността на класическата. Според него, когато човекът от практиката интуитивно чувства, че има ситуации, в които протекционизмът е стопански оправдан, а науката го отрича, то вярата му в стопанската наука се руши (Бобчев, 1935, 469). Без да го посочва изрично е ясно, че Бобчев не споделя основните постулати, върху които се гради теорията на румънеца, а именно трудовата теория за ценността и възможността за количествено съизмерване на различните видове труд, в т.ч. и тяхната производителност. Невъзможно е и агрегирането на видовете труд, постоянството на среднопретеглена величина на производителността, както и получаването на обща производителност на труда на национално ниво, процедура важна в модела на Манойлеску, интересуващ се от причините за нееквивалентния обмен на национален труд.²⁸ Тези обвинения най-добре и ясно са формулирани в книгата в частите, посветени на протекционизма (Бобчев, 1937, с. 34-38; с. 143-144). Ето какво пише Бобчев:

„Но нека приемем заедно с нашия автор, че според Рикардо, равенството $80\text{вр}=100\text{да}$ [това показва разменното равенство в брой

²⁸ Може да се предположи, че Бобчев е повлиян от критиката на теорията на Манойлеску и особено на концепцията му за производителността, отправена от френския автор Фермин Улес (Oulès, 1934), който Бобчев среща във Франция през 1935 г., и изрично посочва в книгата си (Бобчев, 1937, с. 144).

работници, където vr е вино в Португалия, da е плат в Англия; по-нататък в текста va е вино в Англия, dr плат в Португалия – б.а.] изразява не едно от множеството възможни, а единственото възможно разменно отношение. И при това условие разглежданата аргументация е дефектна. Защото съвсем недопустимо е да се „отнесе“ (“rapporteur”), както прави Маноилеску, това равенство към другите две равенства $80vr = 120va$ и $90dr = 100da$. Това са съвсем разнородни, разноточни равенства. Първото е едно „разменно равенство. Другите две не са такива. [...] В първото равенство $80vr = 100da$ не се сравняват никакви производителности и защото преди всичко, не е възможно да се сравнява производителността на труда (както и на другите производствени фактори) в различните производства. И Рикардо никъде не се опитва да прави това. [...] Производителност, в истинския смисъл на „реална“ или „натурална“ производителност, а не в смисъл на „доходност“, който Маноилеску произволно придава на термина производителност. [...] Прочее, Маноилеску изпада в грешка още в момента, когато употребява в разменното равенство $80vr = 100da$ символите vr и da , които според неговото собствено определение означават производителности. Тази негова грешка може да се вземе като предупреждение по адрес на тях, които са склонни да прилагат в икономиката математическите средства на изразение тъй, както те се употребяват в математиката. Математиката може да не познава „хетерогенни“ равенства, това не значи, че и с икономиката случаят е същият.“ (Бобчев, 1937, с. 37-38).

От казаното дотук става ясно че, К. Бобчев напълно се вписва в критиките, в т.ч. и на австрийската школа, отправяни многократно към теорията за трудовата ценност, вкл. и тази на Карл Маркс. Оттук и амбициозната задача, която си поставя българският икономист, а именно да изгради нова системна теория за международната търговия, в рамките на която протекционизмът да намери своето място като частен случай и която да интегрира най-новите постижения в икономическата наука.

2. Теорията на Константин Бобчев – основни елементи

Теорията на Бобчев е пресечна точка от идеите на Бертил Олин за международната размяна (базирана на неокласически и географски постулати) и теорията за развитието на производствените средства. Последната има дълга история, като се започне от Лист, но в книгата на Бобчев тя получава ново и систематично развитие. Именно посоченият синтез от двете теории трябва да даде отговор на въпросите кога и при какви условия протекционизмът е подходящ. За разлика от румънеца Бобчев не се интересува от теориите за ценността (както сам казва, той използва модерната теория за размяната, която се съсредоточава върху факторите, влияещи върху цените) и затова не смята за необходими двата постулата – за трудовата и за количествената теория, за да се изгради теорията за международната размяна. Според Бобчев теорията за международната търговия, а и по принцип икономическата теория, се развива чрез промяна на някои от нейните предпоставки, което се диктува от

реалностите на живота.²⁹ Това той нарича реалистична критика, т.е. критика, която подлага на съмнение и преценка реалистичността и реализируемостта на предпоставките, за разлика от логическата (или иманентната) критика, която приема предпоставките, но търси проблемите във вътрешната издържаност на модела. Реалистичната критика означава подчертаване на историческия и темпоралния момент при построяването на нови теории, особено в тяхната приложно (а не чисто) теоретична част. Авторът разглежда три групи предпоставки за класическата теория в международната търговия: от обща за класическата теория по принцип характер (*homo economicus*, свободна конкуренция, инфинитезималност на производствените единици), специфичен и специален характер за теорията на международната търговия (трудова теория за ценността, учението за механизма на плащанията или количествена теория за парите) и най-специфични (неподвижност на производствените средства между страните, липса на транспортни разходи и подвижност на стоките, две стоки и две страни). Конкретно в теорията за международната търговия Бобчев смята, че всяка логическа критика на класическата теория за сравнителните предимства е обречена на неуспех (частично в това е обвинен и Манойлеску) и тя има силата на една математическа истина (той анализира моделите на Парето, Бърнс и др.³⁰). Подобни според него са и някои от несполучливите опити за реалистична критика на сравнителните разходи, например тази за натуралните сравнителни разходи на Таусиг (1927) и за паричните сравнителни разходи на Хаберлер (1933).³¹ „Класическото учение за международната търговия не може да издържи на една реалистична критика, оспорваща реалността на предпоставките, върху които се градят спомагателните за това учение трудова теория за ценността и квантитетната теория за парите” (Бобчев, 1937, с. 66). Тези теории се опитват да спасят класическата, но не успяват.

Ясно е, че е нужно да се върви по друг път и да се търси напълно нова теория за международната търговия, което авторът предлага в част II „*Опит за нова теория на международната търговия*” (Бобчев, 1937, с. 67-144). За да реши тази задача, Бобчев си поставя амбициозната цел да обедини в едно учението за размяната и учението за производствените средства. Затова той решава да

²⁹ Вж. статията „Стопанска действителност и стопанска наука” (Бобчев, 1938), в която авторът твърди, че теорията на Кейнс (както между другото и идеите за несъвършената конкуренция) е пример за това как могат да се променят предпоставки, те да станат по-реалистични и как теорията се приближава към действителността. На предмета и метода на стопанската наука е посветена една от първите научни статии на автора, веднага след връщането му от Германия (Бобчев, 1924).

³⁰ Вж. Pareto (2009 [1905]), Bientinesi (2012).

³¹ Таусиг премахва предположението за еднакво квалифициран труд и еднакво възнаграден труд (същото прави и Манойлеску, но предлага различно решение), като предполага от своя страна еднакво съотношение между заплатите на видовете труд в различните страни или еднакво подпомагане на труда от капитала в различните отрасли. Хаберлер от своя страна, отхвърляйки напълно трудовата теория, предлага анализ направо на ниво парични сравнителни разходи и въвежда редица нови понятия като „субстанциално отношение между производствените фактори” и др.

запази най-общите постулати на класическото учение (и най-вече постулата да свободна конкуренция³²), да премахне специфичните за международната търговия (трудова и количествената теории), да приеме най-специфичните и най-важното – да въведе една нова предпоставка, именно за „променливост на производителните средства“. Последователно Бобчев излага чистата и приложната теория за международната търговия, но преди това дискутира основните постулати и понятия на теорията си (част II, глава I). Основното, което прави впечатление тук, е синтезът, който авторът осъществява между някои от основните понятия от теорията на Бертил Олин – различаването на еднопазарна от многопазарна размяна и разглеждането на международната като частен случай на междуобластната междупазарна размяна. Международната размяна се характеризира и с понятията „парична общност“ и „общност на дохода“, които са особено важни – първата при анализ на чистата теория за търговията, а втората при анализ на нейната приложна страна (кой печели и кой губи в рамките на националния доход).

От особен интерес е теорията на Бобчев за производствените средства, които според него са „конкретна форма на трите основни фактори на производство, труд, капитал и земя“. Тези средства търпят качествени и количествени промени, които могат да се разглеждат като положително развитие (обратните на тях процеси суе приемат за отрицателно развитие). Те могат да се сведат до четири вида: виртуализация, комерциализация, специализация и квалификация, и урбанизация. Виртуализация или актуализиране се наблюдава, когато от потенциални и скрити редица средства стават видими, виртуални, актуални (например безработните стават работници, неизползвани земи започват да се използват, спестяванията да се инвестират и т.н.). Комерсиализацията, грубо казано, е преместване на производствени средства от натуралното в разменното, паричното стопанство. Квалификация и специализация има когато се усъвършенстват факторите за производство (особено важно е тук квалифицирането на труда), а урбанизация – когато населението и трудът в частност се преместват от места с ниско жизнено равнище към такива с високо (на практика от селата в градовете). Доколко тези процеси и самите примери, които авторът дава, могат да се оценят положително или да се харесат от днешни позиции, е друг въпрос. Има определена логика в разсъжденията на Бобчев и тя удивително напомня някои от идеите на Ернандо де Сото в популярната му книга „Мистерията на капитала. Защо капитализмът триумфира на запад и се проваля навсякъде другаде“ (De Soto, 2000).³³

³² Съхраняването на тази предпоставка е важна, защото, подобно на Манойлеску, Бобчев се стреми да изведе протекционизма в рамките на либералния модел. В самия край на книгата той напомня за тази своя предпоставка (Бобчев, 1937, 144).

³³ В определен смисъл идеите на Бобчев, както между другото и на де Сото, биха могли да бъдат атакувани с аргументите на Карл Полани (ако се приеме неговата гледна точка, че пазарната размяна не е по-висша форма от натуралната, че градът не е по-прогресивен от селото и пр.), според когото повечето от посочените от българския автор процеси не представляват прогрес, а точно обратното – регрес.

Но това не е всичко. Едно положително развитие може да бъде съпътствано с жертви (разходи и пропуснати ползи) или да бъде безжертвено (без разходи и пропуснати ползи). Именно това разграничение Бобчев смята за едно от своите основни постижения (Бобчев, 1937, с. 144), което пък го кара да разгледа механизмите на размяна и на ценообразуване както на пазара на готови блага, така и на пазара на производствени средства (част II, глава II). На тези два пазара ясно се очертават три стопански агента (групи и или играчи): потребители, предприемачи – производители и собственици на производствени средства. Бобчев разглежда взаимната връзка и ценообразуването между двата пазара, като тук най ясно се вижда ролята, която играе динамичната промяна на производствените средства върху предлагането на готова продукция и като последствие от това върху нейните цени. Авторът изрично отбелязва, че той не се интересува от проблемите на „последното мерило на ценността“, а се ограничава до факторите, които влияят върху формирането на цените.³⁴ Те според него са четири – два от страна на търсенето (системата на нуждите и доходите на потребителите) и два от страна на предлагането (количеството на производствени средства, и техническите коефициенти). По този начин пазарът на производствени средства е интегриран с пазара на готова продукция („готови произведения“). Именно на този нов пазар (тази нова размяна) на производствени средства се разгръщат с пълна сила процесите на променливост на тези средства, чието научно осмисляне е основният принос на Бобчев. Както вече споменахме, Бобчев предполага няколко конфигурации: непроменливост и променливост на производствените средства, а в случая на променливост – два подвида – жертвено и безжертвено положително развитие.³⁵ Когато става въпрос за определяне на „жертвата“, Бобчев, както сам посочва, прави терминологичен принос, дефинирайки я като „алтернативна ползва“ „*alterutility-cost*“ вместо често използваното „*opportunity cost*“ (Бобчев, 1937, с. 89).

Въоръжен с посочените теоретични постижения, Бобчев пристъпва към основната си цел – анализа на външната търговия и протекционизма в частност. Това осъществява в следващите три глави, където последователно са изложени чистата теория на международната търговия (глава III), нейната приложна страна (глава IV), в рамките на които е и протекционистичният случай, и накрая специален анализ на този случай (глава V). Основният

³⁴ Може да предположим, че Бобчев следва моделите на Маршал и Туган Барановски, които подлагат синтез между обективни и субективни фактори на ценообразуване. При анализ на връзката между двата пазара – този на готови стоки и на производствени средства, Бобчев често се позовава върху постулатите на австрийската школа, деривирани от цените на факторите за производство от цените на готова продукция, несигурност на пазарните процеси, и редица други положения (с позовавания на Мизес, Визер и др.).

³⁵ Нещо повече всяка от тези комбинации е илюстрира графически по отношение на четирите типа развитие на производствените средства (комерциализация, специализация и квалификация, и накрая урбанизация), като пазарът на производствени средства (графика в I квадрант) е обвързан с четирите посочените процеси, представени в квадрантите IV и III.

въпрос, който е поставен тук и на който трябва да се отговори аналитично, е следният:

„Въпросът за ползата или вредата за едно народно стопанство в свързка с международния стокообмен се свежда за нас към едно установяване влиянието на тоя стокообмен върху размера на националния доход. При това ние приемаме, че повестияването на произведенията, увеличаването на предприемаческата печалба и повишаването на възнагражденията на производствените средства означава полза, т.е. увеличение на националния доход, докато поскъпването на произведенията, намалението на предприемаческата печалба и спадането на възнагражденията на производствените средства представлява вреда, т.е. намаление на тоя доход. При установяване влиянието на международния стокообмен върху националния доход ние ще различаваме преди всичко две главни положения: А. положението при предпоставката за непроменливост (или липса на развитие) на производствените средства и Б. положението при допусане на такава променливост. [...] Големият въпрос, пред който се поставяме тук, е: как се отразява международната търговия върху националния доход при положение, че тя обуславя едно или друго развитие на производствените средства в дадена страна.“ (Бобчев, 1937, с. 118-119, 121).

За да стигне до отговор на тази задача, Бобчев първоначално разглежда чистата теория на международната търговия, където взаимодействат пазарите на две страни чрез потоците на търговията и промените в паричните фактори (валутен курс и движение на златни резерви). Анализът му е графически и той използва метода на изображение, въведен от Гънингейм (Cunynghame, 1903). Следващата и крайна стъпка на анализа е приложната теория, където, както сам Бобчев споменава, от значение е създаването и разрушаването на доход за различните стопански групи (в случая три – потребители, производители и собственици на производствени средства). Тук се вижда разликата с подхода на Маноилеску, който разглежда дохода (нетния доход или добавената ценност) агрегирано, на национално равнище и не отчита загубите и печалбите на отделните групи.³⁶

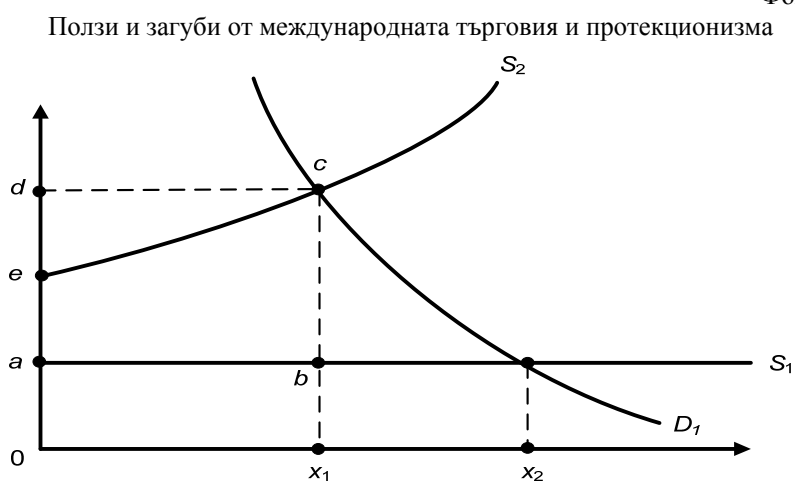
От най-важно значение от гледна точка на мотивирането на протекционизма е приложната теория за международната търговия. Тук отново са представени двата случая, а именно на непроменливост и на променливост на производствените средства. В първия протекционизмът явно не е оправдан, защото ползите на предприемачите не могат да компенсират загубите на потребителите и на собствениците на фактори на производство. Това следва от анализа на графиките и на площите, които показват ползите и загубите на тези три субекта. Втората ситуация обаче – тази на променливост на производствените средства, е по-сложна и се подразделя на два случая –

³⁶ Бобчев изрично споменава, че съществуват теоретични препятствия при агрегирането на индивидуалните доходи от гледна точка на това дали индивидуалните величини са субективни или обективни, ценностно или стойностно е тяхното значение, но за нуждите на неговото изследване той предпочита да приеме за възможно сумирането на индивидуалните доходи (Бобчев, 1937, с. 118, дългата бележка под линия).

жертвено и безжертвено развитие на производствените средства. Тук вече понякога при безжертвено развитие протекционизмът е оправдан и едно мито върху готовите изделия провокирайки местно производство, би създадо и нарастване на общ нетен доход в страната, загубите на потребителите се компенсират от печалбите на производителите и на собствениците на производствени средства. Така в теорията на Бобчев за разлика от тази на Манойлеску протекционизмът е не всеобщ, а частен и конкретно исторически случай.

Бобчев илюстрира това графично по следния начин (обозначенията са променени, б.а.) (Бобчев, 1937, с. 122-125).

Фигура 1



На фигурата е представена страна, която първоначално само внася даден продукт, в този случай имаме предлагане s_1 и търсене d_1 при цена oa и внесен обем ox_2 . При наличието на вносно мито (ae) се създава местно предлагане и кривата става предлагане s_2 (при същото търсене d_1) и вече произведените обеми са ox_1 при по-високи цени od . Мобилизирайки нашите знания от неокласическата микроикономика, виждаме загубата на потребителите $abcd$, която е по-голяма от печалбата на местните производители ecd (частта $oecx_1$ е това, с което производителите възмездяват, награждават (натурално и парично) собствениците на производствени средства в ситуация на жертвено положително развитие на производствени средства). Нещата обаче коренно се обръщат при безжертвено развитие. Тогава участъкът $oecx_1$, т.е. възнаградението, което получават собствениците на производствени средства, се чете като печалба за тях и се добавя към националния доход. Ясно

е, че в тази конфигурация общата, национална печалба (нетен доход) е положителна и протекционизмът е оправдан.³⁷ Или по думите на самия автор:

„Заключението тук е, че ограничението на международни стокообмен, предизвикало едно положително и при това безжертвено развитие на производствените средства, се е отразило благоприятно върху националния доход на дадена страна и че следователно протекционизмът, от гледище на тая страна, е бил стопански оправдан, или обратното: че свободната търговия не е била в неин интерес” (Бобчев, 1937, с. 124-125).

Но както казва авторът, следвайки своя подход на конкретно-исторически анализ:

„Но и двата случая, които разглеждаме до сега, са крайни: първият – на всецяло жертвено, вторият – на всецяло безжертвено положително развитие на производствените средства. Ясно е, че най-близък до действителността е промеждутъчният случай, при който това развитие става отчасти жертвено, отчасти безжертвено, и то, било защото едни от необходимите за дадена страна стока производствени средства се развиват всецяло жертвено, докато други от тях се развиват всецяло безжертвено, било защото всички производствени средства се развиват отчасти жертвено, отчасти безжертвено.” (Бобчев, 1937, с. 125).

И още нещо, при включване в анализа и на състоянието в дохода на втората страна – тази, която е изнасяла, са възможни различни комбинации, в голямата част от които се достига до отрицателно развитие на производствените средства и това води до загуба на доход. „Така се оборва и тезата на фритредерското учение, според което винаги е съществува хармония между интересите на участващите в международния стокообмен страни.” (Бобчев, 1937, 127)³⁸. По този начин, макар и по друг и много „по-мек” начин, Бобчев, споделя идеята за наличието на несиметричност и нееквивалентност на международната размяна, изведени на преден план в модела на Манойлеску.

И в края на своята книга, сякаш за да ни улесни, Бобчев дава основните характеристики на своя протекционистичен аргумент, сравнявайки го с други

³⁷ Прави впечатление отсъствието на държавата като актьор, субект или като социална група, което в определен аспект (и от позициите на съвременната кейнсиански формирана макроикономика) е пропуск, защото напълно възможно е да се предположи, че митническите постъпления могат също да са разглеждат като част от нетния доход, да се използват за преразпределение или поне за компенсиране на загубите на потребителите и/или собствениците на производствени средства.

³⁸ Всичко това е в сила при ограничения на подвижността на производствени средства между страните, факт, който напълно се вписва в реалистичността на хипотезите на Бобчев.

основни автори³⁹, и показва новите моменти, които той предлага и които допринасят за развитието на протекционистичната теория. Бобчев е категоричен, че само последователното и итеративно прилагане на една реалистична критика, т.е. на приближаване на теоретичните модели до реалността, може да даде положителни научни резултати.

„Основните положения, от които произтича нашият протекционистичен аргумент, могат да се формулират както следва: 1) Количеството и качеството (видът) на производствените средства, с които разполага една страна, не са неизменно дадени. 2) Увеличението на количеството и подобрието на качеството (положително развитие) на производствените средства може да става не само срещу жертви, но и без такива. 3) И когато е безжертвено, положителното развитие на производствените средства може да стане само ако на техните притежатели се даде едно определено възнаграждение (цена на производствените средства). 4) Ако чуждата конкуренция не позволява да се яви едно местно търсене, което да е в състояние да заплати за производствените средства цените, необходими за извършване на въпросното положително развитие, това последното не ще може да стане. 5) Когато загубата, която биха понесли притежателите на производствените средства поради осушеното от чуждата конкуренция безжертвено положително развитие на тия средства, е по-голяма от загубата, която биха понесли консуматорите в свързка с един протекционизъм, даващ възможност да се извърши въпросното развитие, тогава този протекционизъм е стопански оправдан [...] Ако

³⁹ Това се преди всичко Лист, Шюлер и отново Манойлеску, като първият не вижда възможностите протекционизмът да създаде производствени средства в количествен аспект, а само възможност за повишаване на тяхната производителност, Лист не вижда и групите които печелят и губят. Шюлер от своя страна вижда цялостното развитие на производителните сили, но не различава жертвено от безжертвено, а Манойлеску не вижда групи аспект на националния доход, говори само за преместване, а не за създаване на производствени средства, и се базира на погрешна от научна гледна точка концепция за производителността (която е връщане назад в сравнение с тази на Шюлер, писана през 1905 г., Schüller, R. (1905).). И според Чакалов (1938), и според Бурилков (1938) истинският принос на Бобчев се състои в оригиналната му теория (учение) за производствените средства. Бурилков обаче смята, че теорията на Бобчев е много сходна с тази на Лист и с определени цитати от Лист се опитва да покаже сходство между двете. В действителност още по време на втория му престой в Лондон през 1937 г. след излизането на книгата му в България Бобчев се опитва да убеди Бурилков в спецификата на своята теория за производствените средства, което личи от тяхната кореспонденция Бобчев (279/5/30-31). Според него при Лист протекционизмът е оправдан само ако националното производство стане повече от чуждото, докато според Бобчев той никога не е излишен, или „но и без да се дойде до това евтино национално производство (положение) – стига положителното развитие на производствените средства да дава повече, отколкото струва (на консуматора) протекцията – тя последната ще бъде стопански оправдана”, Бобчев (279/5/30-31). Интересно е, че в по същото време Асен Чакалов (вторият основен рецензент) е в Английската централна банка и често се среща и разговаря с Бобчев.

и настоящата теория се вземе като етап в развитието на протекционистичните учения, за нея ще трябва да се каже, може би, че тя в две отношения е допринесла за това развитие: 1) с това, че с понятието „развитие на производствените средства“, което обхваща не само образуването на нови, но и преобразуването на наличните производствени средства, разширява сферата на възможното благотворно въздействие на протекцията върху производството и 2) с това, че с разграничаването между „жертвено“ и „безжертвено“ развитие прави възможно въобще установяването на чистата полза, която може да получи една страна в свързка със споменатото въздействие. При това не бива да се забравя, че, стремежи се да не излезе вън от рамките на предпоставките, обуславящи „свободна конкуренция“, тая теория далеч не изчерпва аргументите в поза на протекционизма, които един още по-реалистичен подход към стопанската действителност би позволил да се изградят.” (Бобчев, 1937, с. 134-135, 144)

3. Други теоретични и емпирични проблеми

Интересно е да се отбележи, че за разлика от Манойлеску Бобчев не си поставя експлицитно задачата да изведе на преден план определен сектор за защита и стимулиране, както при Манойлеску е индустрията. Бобчев се стреми да бъде пределно общ и да изведе методологията за определяне на това кой тип отрасли и дейности трябва да се защитават. Въпреки това може да се сметне, че в някои случаи прозират подобни на Манойлеску виждания, че индустрията е прогресивният сектор или че тя отговаря на поставените критерии за положително (и понякога безжертвено) развитие на националните производствените средства. Макар и никъде да не споменава българската действителност (за разлика от Манойлеску, който работи с данни най-вече от Румъния, но и от България и чиито подход за разлика от този на Бобчев е емпирично), може да се предположи, че практическата въвлеченост на Бобчев в делата на българската индустрия и външна търговия го карат да предпочита защита на индустрията (през 1932 г той публикува монография „*Промислена политика*”). Не бива обаче да се подценява и желанието на Бобчев да изследва подробно механизмите на уравнивяване и реакции на кризата както в индустрията, така и на селското стопанство, на което посвещава цял лекционен курс „*Селскостопанска политика*” (Бобчев, 1942).

Основните идеи на К. Бобчев по отношение на протекционизма и индустриализацията са обобщени и в речта му през Германското дружество за световно стопанство, четена на немски език на 26 април 1938 г. в залата на БАН (Бобчев, 1938). Тази кратка реч, която впоследствие е публикувана като статия на страниците на СБИД, е посветена на историята, проблемите и перспективите пред българската индустриализация. През последният етап в развитието на българската индустрия, след 1931 г. по данни на Бобчев са заети между 70 и 100 хиляди работници, или 3% от цялото активно население, делът на индустрията като процент от националния доход достига не повече от 6-7, а в структурата ѝ преобладава тази за консумативни блага, индустрията за производствени блага и машини почти напълно липсва. Бобчев обаче не се обезкуражава. След като прави анализ на факторите от страна на предлагането

и на търсенето на български индустриални стоки, той намира, че пределите на българската индустриализация далеч не са достигнати (имаме 1 милион излишни работници в селата, суровини и т.н.), а основният проблем остава търсенето, пазарите. Затова той предлага стимулиране на вътрешното потребление и най-вече на излизане на външните пазари. Всичко това трябва да се впише в една идея за умерен протекционизъм, чрез който според Бобчев не само не се забавя международният стокообмен, а точно обратното – увеличава се.

”Аз искам тук открито да кажа, че не вярвам на фритредерската теза, според която най-високото благосъстояние могло да се постигне само при свободна търговия. Фритредерската теза е вярна само при статични и нереалистични предпоставки за количествена и качествена непроменливост на заетите в една народно стопанство производствени средства. В действителност, обаче, са налице динамични условия, по силата на които количеството на заетите в народното стопанство производствени средства може да се увеличава или намалява, а тяхното качество – да се подобрява или влошава. [...] В случаите, когато намалението на националния доход, което резултира от всяка протекция вследствие поскъпването на стоките за консуматорите, е по-малко от увеличението в същия доход, произтичащи от едно предизвикано от същата протекция увеличение на количеството или подобрение на качеството на заетите производствени средства, протекцията е несъмнено народностопански оправдана. Макар и да липсват конкретни изследвания, със сигурност може да се твърди, че при съществуващата възможност в земеделските страни като България, чрез индустриализиране да се създаде работа за част от скритите безработни вследствие пренаселването в земеделието и да се квалифицира труда, индустриалният протекционизъм в повечето случаи ще намира своето стопанско оправдание. Докато това е така, не ще престанат и грижите и усилията на държавата за насърчаване на това индустриализиране. Тази протекционистична теза съвсем не е несъвместима с идеята за световно стопанство и международно разделение на труда и със стремежа към все по-голямо развитие на международните стопански отношения. Напротив, от обстоятелството, че чрез протекционизма се способства, при определени условия, за увеличение на националния доход на народите, следва, че се създават условия и за още по-оживен стокообмен между тях, макар и от други характер, отколкото в случая на размяна при свободна търговия.” (Бобчев, 1938, с. 280-281).

Любопитно е, че в своята обширна студия върху ножицата на цените (Бобчев, 1934) – проблем анализиран и изследван от Манойлеску (вж. Love, 2011⁴⁰), Бобчев изрично споделя, че един индустриален протекционизъм би позволили свиване на ножицата, а именно падане на цените на индустриалните произведения и повишаване тези на селскостопанските. Тази ножица на цените е важна, защото по същество тя отразява условията на търговия за балканските страни. Тъй като те изнасят земеделски стоки и внасят индустриални, ясно е, че ножицата на цените влошава условията за търговия.

⁴⁰ Manoiilescu (1933).

Бобчев прави собствени изчисления, чрез постояване на нови ценови индекси, в резултат на което за периода 1929-1933 според него:

„Обезценението на земеделските произведения е не 59, а 63%; поевтиняването на неземеделските произведения е не 28, а 17%, и следователно, намалението на покупната сила на земеделските произведения не е само 43%, а 55%. Това са цифри, които, несъмнено, поставят България измежду страните, в които най-силно се очертава несъответствието между цените на земеделските и цените на неземеделските произведения. [...] Докато цените на храните от растителен произход са спаднали от 1926 до 1933 с около $\frac{2}{3}$, тия на храните от животински произход са спаднали с около $\frac{1}{3}$.“ (Бобчев, 1934, с. 13).

Според Бобчев една от причините за относителното повишаване на цените на индустриалните стоки е премахването на безмитния внос и силно завишените мита (почти трикратно) за сурови материали и машини през 1931 г., както и премахването на облагите на националната индустрия. Това трябва да се коригира, защото, макар и на пръв поглед да се създава впечатление за разместване на национален доход между социални категории, то в действителност предизвиква обща загуба (загубите на земеделското население не могат да се компенсират от печалбите на индустриалното, това води до нова спирала на загубите по отношение на индустриите и т.н.). И тук той отново критикува Манойлеску, който не вижда загубите на потребителите, най-вече на земеделците (Бобчев, 1934, с. 35-38). Що се отнася до икономическата политика или мерките за „коригиране на фактите“, т.е. за относително понижаване на индустриалните и относително повишаване на земеделските цени, за разлика от румънеца (Manoilescu, 1933), който смята, че по-високите вносни мита са от полза и критикува Кесел, Бобчев смята, че сред мерките на външната търговска политика „най-ефикасната не само измежду тях, но и въобще измежду мерките за въздействие върху цените на индустриалните стоки, е намалението на вноските мита върху внасяните от чужбина стоки (както и върху внасяните от чужбина сурови материали и машини за местната индустрия)“ (Бобчев, 1934, с. 39), или коренна ревизия на митническия режим, която да го освободи от фискалния му характер. Що се отнася до увеличаването на земеделските цени освен мерките в рамките на Аграрния блок, т.е. борба за преференциални мита за дунавските държави (тук, както посочихме, е активно въвличен интелектуалният противник на Манойлеску Маджеару), в рамките на външнотърговската политика Бобчев предлага развитие на экспортните премии, както и на скритите премии в рамките на „частните компенсации“.

V. Кратък сравнителен анализ на двете теории и за тяхната полезност днес

В края на 20-те години на XX век и най-вече през 1929 г. кризата достига балканските страни. Първото, до което води тя, е спад на цените на селскостопански продукти, представляващи по същество основата част от износа на България и Румъния. Понижението на цените достига 50-60% и дори повече при база предкризисни години, което е непознато по своя мащаб влошаване на условията на търговия, отчитайки значително по-слабото понижаване на цените на индустриалните стоки (представляващи от своя

страна вноса на тези страни). Така разтварянето на ножицата на цените между индустриалните и земеделските стоки се отрязва пряко върху влошаването на условията на търговия. Последствията от това са познати – трупане и необслужване на дълговете на земеделците-стопани, които са основна част от населението на двете страни, рязко свиване на националния доход и масова безработица, която застава в центъра на проблемите. Като резултат се появяват банковата криза, трудностите с обслужване на външните задължения и поддържането на фиксирания курс към златото.

Кризата принуждава икономическите и политическите елити и на България и на Румъния да търсят решения, защитаващи техните стопанства и формиращи нови подходящи модели на развитие, които да парират не само кризата, но и да отговорят на новите дългосрочни перспективи за стопанско развитие. Във връзка с това са представените тук две оригинални теории за стопански протекционизъм – тази Михаил Манойлеску и на Константин Бобчев.

Манойлеску изгражда изключително оригинален и впоследствие популярен и коментиран модел, представляващ решение както на текущите проблеми, свързани със спада на земеделските износни цени през 1929 г. (когато излиза първото издание на книгата му), така и с дългосрочните цели на развитие и догонване на богатите страни. Изходът за румънеца е ясен – индустриализация чрез протекционизъм, който да премести труда и капитала във високопроизводителните сектори на индустрията, и по този начин повдигне общата производителност на националното стопанство. Така ще се преодолее и нееквивалентния обмен, и експлоатацията на румънската нация от богатите индустриални държави и ще се положат основите на нов международен справедлив стопански ред. Не бива да се забравя, че за разлика от България индустрията в Румъния се развива значително по-бързо и като цяло заема по-голям дял поради нефтената и газовата промишленост.

Константин Бобчев внимателно обмисля своята книга и обогатен с редица нови теории и стопански факти, най-вече острата безработица и неизползване на производствените фактори, предлага през 1937 г. нов тип теоретичен модел, обосноваващ нуждата от протекционизъм. Така неговата теория се появява и като отговор и осмисляне Голямата депресия, която вече е оказала своето разрушително въздействие върху пазара на труда, т.е. нарастването на безработицата (по времето на Манойлеску основният проблем все още е спадът земеделските продукти и влошаване на условията на търговия на балканските страни). В теорията на Бобчев ясно се вижда ролята на протекционизма при преодоляване на безработицата, която стои в центъра на проблемите на развитието на производствените средства. В този смисъл той може да бъде интерпретиран и като последовател на Кейнс, чиито идеи добре познава⁴¹ и чиито трудове дават възможност за един протекционистичен прочит, направен неотдавна от френския икономист Фредерик Пулон (Poulon,

⁴¹ Може да се предположи обаче, че „Общата теория на заетостта”, която излиза през 1936 г., не е била взета предвид от Бобчев при написването на книгата му. „Общата теория” не е цитирана, а последните цитирания са от 1934/1935 г. (с две изключения – статията на Свраков, 1936 и книгата на Firmin, 1936).

2011 [2000]). Не случайно Бобчев отбелязва многократно името на Кейнс в своя обзор „*Митническият протекционизъм в Англия*” (1935). Той подчертава, че преминаването на Кейнс в лагера на протекционистите става в началото на 1931 г. и маркира важен етап в отношението на британците към протекционизма (Бобчев, 1935, с. 207). Основният фокус на Бобчев не е единствено върху стимулиране на националната производителността на труда, а преди всичко върху качествено и количественото развитие на всички производствени средства, в т.ч. и на труда (производителността е проява на неговото качествено развитие).

Теорията на Манойлеску е значително по-революционна и полемична, тя показва амбициите на автора чрез самото заглавие „*Обща теория на протекционизма*”, т.е. теоретична система, целяща да замени теорията на международната търговия. Амбициите на Бобчев са в друга посока – да изгради нов подход към международната търговия, в рамките на който протекционизмът представлява един напълно оправдан от стопанска гледна точка частен случай, но все пак оставайки частен случай. Подходът на Манойлеску съчетава логическото и емпирическото в рамките на трудовата теория на ценността. Запазвайки нейните философски принципи, той отрича подхода на сравнителните предимства на Рикардо, като търси интуитивно решението в посока, подобна на Карл Маркс. Без експлицитно да се посочва теорията на Маркс, могат да се отрият редица теоретични моменти, които напомнят подхода на двойствения характер на труда и процесите на свеждане на различните видове конкретен труд към общ измерител, а именно среден абстрактен социално необходим, полезен труд (среднонеобходимо „застинало” работно време и др.). Възможностите за съизмерване на труда, както и други от теоретичните постулати на марксизма многократно са били отричани, и то с убедителни аргументи. В този смисъл научността на метода на Манойлеску е крайно съмнителна. По отношение на метода Бобчев също избира друга посока – той предпочита да изведе своята теория логически (в рамките на теорията на цените, без да се интересува от ценността), но отчитайки историческия процес, интегриран в теорията чрез внимателно анализиране на изходните теоретични предпоставки или постулати (в рамките на старата теория кои постулати да се запазят, кои да се отхвърлят и кои нови да се добавят). Въпреки че Бобчев много добре владее емпиричните методи и статистиката, което се вижда в други негови публикации, той смята, че емпиричните моменти не бива да се появяват при излагане на една чиста и приложна икономическа теория.

Независимо че и двете теории имат силен социологически заряд, все пак теорията на Бобчев дава много повече възможности за анализ на поведението на отделните групи стопански актьори по отношение на тяхното участие в производството и разпределението на националния доход. Докато Манойлеску се интересува повече от общия растеж на националния доход и въпреки неговата марксистка полемичност (насочена към отношението между нациите), то Бобчев акцентира върху разпределението на дохода. Така при него разпределението и доходът са генетично обвързани, а протекционизмът може да бъде разбран само в тази светлина. Бобчев също вижда асиметрията и некооперативността на международната размяна по отношения на

разпределението на загубите и печалбите от търговията, но не стига до заключението за експлоатация и трансфер на доход. Без колебание можем да кажем, че в това отношение двамата автори са предтечи на съвременната модерна международна политическа икономия, но докато Манойлеску може да бъде причислен към марксисткото ѝ направление, то Бобчев се доближава до нейното реалистичното крило.

В своето известно изследване „Социализмът. Икономически и социологически анализ” (Socialism. An Economic and Sociological Analysis) Лудвиг фон Мизес прави опит да разкрие всички причини за появата и икономическите, социалните и интелектуалните източници на различните видове социализъм. Теорията на румънския изследовател М. Манойлеску с неговия „социализъм на народите” обаче дава възможност да се открие още един източник на социализъм, който до известна степен се подценява от Мизес, а именно – изостаналостта. Стопанската изостаналост на балканските страни подтиква представителите на техните елити към търсене на модели, чрез които да достигнат богатите държави. Като най-подходящи и политически оправдани се налагат онези модели, които обещават бързо преодоляване на дистанцията. В този смисъл социализмът в неговия вариант „социализъм на народите” на М. Манойлеску е плод на исторически оформилата се изостаналост на балканските държави.

Не може да има съмнение, че теориите на Манойлеску и Бобчев са полезни не само като момент от историята на икономическата мисъл, но и като източник на знание и идеи за икономическата теория, която днес е поставена на изпитание при обясняване и предлагане на изход от кризата. България и Румъния са изправени пред сходни проблеми на тези от депресията между войните и макар в друг контекст (членство в Европейския съюз и др.), те трябва да решат задачите не само на кризата, но и на догонването и конвергенцията. Състоянието на двете страни има и европейско измерение. В този смисъл според нас теориите на Манойлеску и Бобчев са верни и дават отговори на днешните задачи, те могат да ни помогнат да се ориентираме в проблемите и да търсим теоретични и практически решения.

Използвана литература

- Бём-Баверк, О. (2002). К завершению марксистской системы. – В: Критика теории Маркса, изд. Социум, Челябинск.
- Бобчев, К. (1924). Предметът на стопанската наука. – Юридически преглед, 25(7), с. 3-16.
- Бобчев, К. (1930). Увод в народностопанската политика. Общи проблеми на народностопанската политика и обща характеристика на стопанско-политическите течения, „С. М. Стайков”, София.
- Бобчев, К. (1932). Промислена политика. София.
- Бобчев, К. (1933). Идеята за плановото стопанство и задачите на днешната стопанска политика. – СБИД, 32 (4), с. 197-216.

- Бобчев, К. (1933). Протекционистичната теория на професор М. Маноилеску. – СБИД, 32 (8), с. 478-494.
- Бобчев, К. (1933). А. Ляпчев като стопански политик. – СБИД, 32 (9), с. 539-575.
- Бобчев, К. (1934). Несъответствието между цените на земеделските и цените на индустриалните произведения. „Съгласие“, София, СБИД, 33 (4), с. 203-250.
- Бобчев, К. (1935). Митнишкият протекционизъм в Англия. – СБИД, 34 (4), с. 195-211.
- Бобчев, К. (1935). Протекционизмът и стопанската наука. – СБИД, 34 (7/8), с. 466-473.
- Бобчев, К. (1937). Изследвания върху теорията на международната търговия. София.
- Бобчев, К. (1938). Индустриализирането на България и неговите предели. – СБИД, 37 (5), с. 273-281.
- Бобчев, К. (1938). Стопанска действителност и стопанска наука. – СБИД, 37 (10), с. 595-603.
- Бобчев, К. (1942). Селскостопанска политика. Софийски Държавен Университет, Юридически факултет, София.
- Боев, Б. (1901). Стопанска хроника. – СБИД, 5 (1), с. 189-249.
- Боев, Б. (1901). Каква трябва да бъде икономическата политика на България в свръзка с тая на съседните държави?. – СБИД, 5 (1), с. 250-263
- Гешов, Ив, Евстр. (1886). Чиновнишкият пролетариат. – ПСпБКнД, с. 19-20.
- Гешов, Ив., Евстр. (1899). Думи и дела. Финансови и икономически студии.
- Григоров, К. (1960). Развитие на буржоазната икономическа мисъл в България между двете световни войни (теоретични насоки).
- Данаилов, Г. (1900). Проект за един митнишки тариф, в свръзка с нашата търговска политика. – СБИД, 4 (7), с. 465-490.
- Димитров, Ил. (1983). България на Балканите и в Европа.
- Загорев, С. (1937). Нови методи и нови идеи в политическата икономия. – СБИД, 36 (10), с. 569-584.
- Кацаркова, В. (1989). Икономическите отношения на България с Балканските държави в периода между двете световни войни (1919-1941).
- Кишкилова, П. (2003). България и Румъния 1879-2000. Двустранни договори. София.
- Кузманова, А. (1989). От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919-1940).

- Манойлеску, М. (1933 [1929]). Ново схващане за индустриалния протекционизъм. „П. Глушков“, София.
- Натан, Ж. и др. (1973). История на икономическата мисъл в България. Т. 2. Наука и изкуство, София.
- Пенчев, П., Саздов, Д. (2006). Дунав мост – сто години дипломация и политика. София.
- СБИД. (1933). Гостуване на проф. Михаил Манойлеску. – СБИД, 32 (10), с. 680-684.
- Свраков, Г. (1936). Развитие на класическото учение а сравнителните разности. Исторически преглед. – Годишник на Висшето търговско училище във Варна, (8), с. 1-73.
- Чакалов, А. (1933). Международната стопанска конференция и България. – СБИД, 32(5), с. 282-303.
- Babulescu, R. (2003). Protectionism in Retrospect: Mihail Manoilescu (1891-1950?). – Brazilian Journal of Political Economy, 23(4), с. 114-123.
- Bairoch, P. (1999). Mythes et paradoxes de l'Histoire économique. La Découverte, Paris.
- Batou, J. (2000). Les inégalités. Une ou deux Europes?. – Revue économique, 51 (2), p. 323-334.
- Becuwe, S., Blancheton, B. (2011). Politique commerciale et croissance entre 1850 et 1913. – Synthèse critique des contributions, Cahiers du GREThA, 2011-24.
- Berend, I. (2000). The failure of economic nationalism: Central and Eastern Europe before World War II. – Revue économique, 51(2), p. 315-322.
- Bientinesi, F. (2012). La parziale eccezione. Costi comparati e teorie del commercio internazionale in Italia dalla metà dell'Ottocento alla seconda guerra mondiale. FrancoAngeli, Milano.
- Blejan, E., Costache, B. & Aloman, A. (2010). The National Bank of Romania during the Great Depression. Bucharest: National Bank of Romania.
- Blejan, E., Costache, B., Iarovici, A. & Stoenescu, G. (2009). Foreign exchange regime in Romania between 1929-1939. Bucharest: National Bank of Romania.
- Boatca, M. (2005). Peripheral Solutions to Peripheral development: The Case of Early 20th Century Romania. – Journal of World-Systems Research, XI (1), p. 3-26.
- Bobtchev, K. (ed.). (1937). Studies on the Theory on International Trade. Poligrafia, Sofia.
- Bobtchev, K. (1938). Der Gewinn der Produktionsmittelbesitzer als Rechtfertigung des Schutzzolles. – Weltwirtschaftliches Archiv, 47, p. 497-538.
- Bonnet, G. (1933). The Economic Reconstruction of Central and South-Eastern Europe. – Journal of Royal Institute of International Affaires, 12 (1), p. 19-36.

- Boulanger, E. (2006). Théories du nationalisme économique. – *L'Economie politique*, 3(31), p. 82-95.
- Bouroff, M. Tz. (1925). *La reforme agraire en Bulgarie (1921-1924)*. Thèse, Université de Paris, Faculté de droit, Les Presses Universitaires de France, Paris.
- Costache, B., Torre, D. & Tosi, E. (2009). *The BDF mission near the NBR 1929-1933: crossed views on an inter war Central Bank cooperation failure*. Nice: University of Nice.
- Condliffe, J. B. (1933). The Theory of Protection and International Trade, by Michail Manoilescu. – *The Economic Journal*, 43(169), p. 143-145.
- Cunynghame, H. (1903). The Effect of Export and Import Duties on Price and Production Examined by the Graphic Method. – *The Economic Journal*, 13(51), p. 313-323.
- Gabenski, Iv. (1933). *La politique commercial extérieure de la Bulgarie après la guerre*. Sofia.
- Graham, F. (1923). Some Aspects of Protection Further Considered. – *The Quarterly Journal of Economics*, 37 (2), p. 199-227.
- Haberler, G. (1933). *Der internationale Handel*. (Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft, Abt. Staatswissenschaft, XLI). Berlin.
- Hagen, E. (1958). An Economic Justification of Protectionism. – *The Quarterly Journal of Economics*, 74(4), p. 496-514.
- Heilperin, M. (2010). *Studies in Economic Nationalism*. The Ludwig Von Mises Institute.
- Jelavich, B. (1983). *History of the Balkans: Eighteen and Nineteen Centuries*. Cambridge University Press.
- Keynes, J. M. (1933). National Self-Sufficiency. – *The Yale Review*, 22(4), p. 755-769.
- Lampe, J. (1975). Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States before 1914. – *The Journal of Economic History*, 35(1), p. 56-85.
- Lavialle, Ch. (2012). Être keynésien au XXI^e siècle: Patriotisme économique ou mondialisation keynésienne?. LEO Document de Recherche, 2012-10.
- League of Nations. (1938). *A Report on Exchange Control Submitted by a Committee composed of Members of the Economic and the Financial Committees*. Geneva: League of Nations.
- Love, J. (1990). Theorizing Underdevelopment: Latin America and Romania, 1860-1950. – *Estudios Avanzados*, 4(8), p. 62-95.
- Love, J. (2009). The Roots of Unequal Exchange: Mihail Manoilescu and the Debate of the 1930s. – In: Kattel, R., Kregel, J. A. and Reinert, E. S. *Ragnar Nurkse (1907-2007): Classical Development Economics and Its Relevance for Today*. London, Anthem Press, p. 103-118.

- Madgearu, V. (1930). The New Economic Policy in Rumania. – Journal of Royal Institute of International Affaires, 9 (1), p. 90-99.
- Madgearu, V. (1939). La politique économique extérieure de la Roumanie (1927-1938). Paris.
- Madgearu, V. (1940). Evolutia economiei romanesti dupa razboiul mondial. Bucureste.
- Mandel, E. (1986). Traite d'économie marxiste. Christian Bourgois Editeur. Paris.
- Manoiesco, M. (1929). Théorie de protectionnisme et de l'échange international. Marcel Girard éditeur, Paris.
- Manoiesco, M. (1931). A New Conception of Industrial Protectionism. Regia M.O. Impremeria Nationala, Bucarest.
- Manoiescu, M. (1933). Criza agricolă în cadrul internațional. – Viața Agricolă, 24 (3), p. 113-127.
- Manoiesco, M. (1938). Le siècle du corporatisme. Doctrine du corporatisme intégral et pur, Félix Alcan, Paris.
- Manoiescu, M. (1993). Memorii. vol. II, ed. V. Dinu, Editura Enciclopediă, București.
- Maneschi, A. (2008). Mihail Manoiescu: An Appreciation and a Critique. – Romanian Journal of Economic Forecasting, (1), p. 130-133.
- Marx, K. (1976). Capital. A Critique of Political Economy. Vol. I. Penguin Books, London.
- Marx, K. (2009). Critique de l'économie politique. éd. Science Marxiste, Montreuil-sous-Bois.
- Mering, O. (1933). Theorie des Aussenhandels. Inwiefern ist d. Freihandelsargument ungültig?. ed. Fischer, Jena.
- Mises, L. von (1981). Socialism. An Economic and Sociological Analysis. Liberty Fund, Indianapolis.
- Nenovsky, N. and Dimitrova, K. (2007). Exchange Rate Control in Bulgaria in the Interwar Period: History and Theoretical Reflections. – Bulgarian National Bank Discussion Papers N 61.
- Oulès, F. (1934). Le problème du commerce international. Sirey, Paris.
- Oulès, F. (1936). Le mécanisme des Échanges internationaux et la Politique commerciale en Temps de Crise. Sirey, Paris.
- Pareto, V. (2009). Corso di economia politica, Mondadori, I classici di pensiero. Torino.
- Pasvolsky, L. (1928). Economic nationalism of the Danubian states. London: George Allen & Unwin.
- Pasvolsky, L. (1930). Bulgaria's Economic Position. The Brookings Institution, Washington.

- Pasvolsky, L. (1932). The Theory of Protection and International Trade, by Michail Manoilescu. – The American Economic Review, 22(3), p. 477-478.
- Poulon, F. (2011). La pensée économique de Keynes. Dunod, Paris.
- Popoff, K. (1920). La Bulgarie économique, 1879-1911. Etudes statistiques, Sofia.
- Prost, H. (1925). La liquidation financière de la guerre en Bulgarie. Thèse, Université de Paris, Faculté de droit, Marcel Girard, Paris.
- Pohoata, I. (2007). Mihail Manoilescu – Inspirational Even when He is Not Right. – Theoretical and Applied Economics, 512 (7), p. 3-6.
- Raupach, H. (1969). The Impact of the Great Depression on Eastern Europe. – Journal of Contemporary History, 4 (4), p. 75-86.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. – The Economic Journal, 53 (210/211), p. 202-211.
- Royal Institute of International Affairs. (1936). The Balkan States: a Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia since 1919. London: Oxford University Press.
- Samhaber, E. (1942). Les formes nouvelles de l'économie, 1914-1940. Plon, Paris.
- Savadjiev, L. (1939). Les caractères et les effets de la politique du nationalisme économique en Bulgarie. Thèse, Université de Lyon, Faculté de droit, Paquet Imprimeur, Lyon.
- Scherbanoff, I. (1909). Le commerce extérieur et la politique douanière de la Bulgarie. Thèse, Université de Paris, Faculté de droit, V. Girard & E. Brière, Paris.
- Schnerb, R. (1963). Libre-échange et protectionnisme. PUF, Paris.
- Schüller, R. (1905). Schutzzoll und Freihandel. Die Voraussetzungen und Grenzen ihrer Berechtigung, Wien, Tempsky/Leipzig, Freytag.
- Tasca, G. (1937). Liberalism și corporatism. – Analele Economice și Statistice, 20 (2/1), p. 1-69.
- Taussig, F. (1921). Principles of Economics. Macmillan, New York.
- Taussig, F. (1927). International Trade. Macmillan, New York.
- Tschkaloff, A. (1939). Mémoire sur le contrôle des changes en Bulgarie. Paris.
- Viner, J. (1932). The Theory of Protection and International Trade, by Michail Manoilescu. – Journal of Political Economy, 40(1), p. 121-125.